
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

Ronald Hendel en Jan Joosten, *How Old Is the Hebrew Bible? A Linguistic, Textual, and Historical Study* [The Anchor Yale Bible Reference Library] (New Haven/Londen: Yale University Press, 2018) xvi + 221 p., \$ 45.00 (ISBN 9780300234886).

De taal van het Oude Testament, vaak eenvoudigweg aangeduid als het bijbels Hebreeuws, vertoont allerlei variatie. Vooral sinds het werk van Wilhelm Gesenius (begin negentiende eeuw) wordt deze variatie mede toegeschreven aan taalontwikkeling. De oudtestamentische boeken zijn immers ontstaan over een periode van eeuwen en taal verandert in de loop der tijd.

Voor het bijbels Hebreeuws wordt traditioneel onderscheid gemaakt tussen archaisch-bijbels Hebreeuws (de taal van een tiental vroeg gedateerde gedichten, zoals Gen. 49 en Richt. 5), klassiek-bijbels Hebreeuws (de taal van Gen.-Kon.) en laat-bijbels Hebreeuws (de taal van de na-exilische boeken, met o.a. invloed van het Aramees). Bovendien wordt de taal van boeken als Jeremia en Ezechiël wel aangeduid als *Transitional Biblical Hebrew*: dit type Hebreeuws vertoont kenmerken van zowel het klassiek- als het laat-bijbels Hebreeuws en lijkt dus de overgang tussen deze twee stadia te markeren.

Deze historische benadering van het bijbels Hebreeuws heeft dikwijls een rol gespeeld bij de datering van bijbelboeken. Hendel en Joosten menen echter dat dit taalkundige argument voor datering de laatste decennia te veel veronachtzaamd is. In *How Old Is the Hebrew Bible?* pleiten ze daarom voor een herwaardering ervan. In het bijzonder hebben ze daarbij de ontwikkeling op het

oog dat grote delen van het Oude Testament (bijvoorbeeld van de Pentateuch) steeds later gedateerd zijn, tot diep in de Perzische en Hellenistische tijd. Volgens Hendel en Joosten rekent dit soort dateringen te weinig met het (vroeg) type Hebreeuws waarin veel boeken geschreven zijn.

Hoewel Hendel en Joosten dus graag een grotere rol voor taalkundige datering van bijbelteksten zien, geven ze zich goed rekenschap van de complexiteit hiervan. Taalontwikkeling is immers niet de enige factor die leidt tot variatie; er moet ook gerekend worden met zaken als dialectverschillen (bijv. tussen de taal van het Tien- en die van het Tweestammenrijk) en verschillen in stijl en register. Bovendien zijn de ons beschikbare bijbelhandschriften het resultaat van langdurige overlevering, zodat geen ervan eenvoudigweg als 'originele tekst' kan gelden. De Dode Zeerollen laten zelfs zien dat, wat betreft taalkundige details, de bijbeltekst vóór de eerste eeuw na Christus in zekere mate fluïde was. Voor sommige hebraïci is dit reden om de traditionele diachrone benadering van het Hebreeuws te problematiseren, en zeker de daarop gebaseerde taalkundige datering van teksten (zie vooral het werk van Ian Young en Robert Rezetko).

Hendel en Joosten laten echter zien dat er, ondanks de genoemde complexiteit, wel degelijk een historische ontwikkeling in het Hebreeuws traceerbaar is. In het bijzonder het klassiek- en het laatbijbels Hebreeuws hebben een duidelijk te onderscheiden taalkundig profiel. Van groot belang is daarbij dat het klassiek-bijbels Hebreeuws sterke overeenkomsten vertoont met de taal van de Hebreeuwse inscripties uit de koningentijd (achtste tot begin zesde eeuw voor Christus). Uit de exilische en na-exilische tijd zijn

helaas nauwelijks tekstvondsten bekend, zodat voor *transitional*- en laatbijbels Hebreeuws een dergelijke vergelijking niet te maken is. Het zal echter niet toevallig zijn dat het laatbijbels Hebreeuws overeenkomsten vertoont met het (nog latere) Hebreeuws van Qumranteksten.

Bovendien, zo betogen Hendel en Joosten in het slothoofdstuk van hun boek, is er sprake van een opmerkelijke mate van coïncidentie tussen het taalkundige profiel van allerlei bijbelteksten en de daarin genoemde cultuurhistorische details. Zo weerspiegelt het Lied van Debora (Richt. 5, één van de archaisch-Hebreeuwse teksten) duidelijk een vroege fase in Israëls geschiedenis, toen het volk een tamelijk los verband van stammen vormde. In de boeken Richteren en 1 Samuël (klassiek-bijbels Hebreeuws) is herhaaldelijk sprake van ‘de stadsvorsten van de Filistijnen’, een uitdrukking die niet alleen een Filistijns leenwoord bevat, maar ook alleen past bij de historische situatie van (ruim) vóór de ballingschap. Diverse teksten uit Jeremia en Ezechiël (*transitional*-bijbels Hebreeuws) zijn, op hun beurt, duidelijk in de Babylonische periode te situeren (zesde eeuw voor Christus).

Al met al is dit een waardevol boek, dat in kort bestek een nuttige introductie biedt in de historische studie van het bijbels Hebreeuws en de wijze waarop die kan helpen bij het dateren van bijbelteksten. Veel in het boek is overtuigend, hoewel de argumentatie aan kracht gewonnen zou hebben wanneer Hendel en Joosten het ‘revisionist model’ van Young en Rezetko niet alleen categorisch hadden afgewezen, maar ook meer op detailniveau met hen in discussie waren gegaan.

Dordrecht

H. de Waard

T. Desmond Alexander, *Exodus*, Apollos Old Testament Commentary 2 (Londen/Downers Grove: Apollos/InterVarsity Press, 2017) 784 p., € 31.99 (ISBN 9781783594344).

In de serie Apollos Old Testament Commentary heeft T. Desmond Alexander die als directeur postgraduate studies verbonden is aan het Union Theological College te Belfast, de uitleg van Exodus verzorgd. De bewuste serie heeft een zeer handzaam formaat. Elk deel is voorzien van een inleiding op het bewuste bijbelboek. Vervolgens zijn er per behandelde perikoop de volgende rubrieken: 1. een geannoteerde vertaling van de auteur; 2. ‘vorm en structuur’ waarin de context en opbouw van de perikoop worden belicht; 3. het commentaar; 4. de uitleg. Deze serie belicht de oudtestamentische bijbelboeken en is zeer bruikbaar bij de voorbereiding op de prediking. Dat komt omdat het geboden commentaar niet al te technisch en gedetailleerd is, terwijl het bepaald wel academisch verantwoord is. Onder het kopje ‘uitleg’ wordt de theologische boodschap van een passage onder woorden gebracht en ook de brug geslagen naar het Nieuwe Testament.

De exodus is de belangrijkste heilshistorische gebeurtenis uit het Oude Testament. Het tweede bijbelboek ontleent zijn naam eraan. Een van de vragen is of het om een werkelijke gebeurtenis gaat en zo ja wanneer die plaatsvond. Aansluitend bij het zelfgetuigenis van de Schrift verdedigt Alexander met overtuiging dat het om een werkelijke gebeurtenis gaat. De volgende vraag is wanneer die plaatsvond. De meeste oudtestamentici die de exodus als een historische gebeurtenis aanvaarden kiezen voor een datering in de dertiende eeuw vóór Christus. Zonder dogmatisch te zijn pleit Alexander voor een datering in de vijftiende eeuw. Hij wijst onder andere op het polyinterpretabele karakter van het archeologisch materiaal. Elk van beide dateringen heeft sterke en

minder sterke kanten, maar Alexander geeft aan dat het onjuist is dat de vijftiende-eeuwse datering op achterstand staat.

In zijn uitleg kiest Alexander ervoor licht te werpen op de tekst in zijn uiteindelijke gestalte. Welke boodschap wordt met de uiteindelijke tekst gegeven. Hij focust dan vooral op het theologische aspect van de boodschap. Als het gaat om de teksttraditie wijst de auteur erop dat op een enkele uitzondering na eigenlijk altijd de masoretische tekst de voorkeur heeft.

Exodus kan, zo laat Alexander zien, op meer dan één manier worden onderverdeeld. Uitgaande van de geografische beweging: 1:1-15:21 (uittocht); 15:22-18:27 (begin van het verblijf in de wildernis); 19:1-40:38 (oprichting van het verbond en eerste goddelijke verordening). Echter, ook een andere driedeling is mogelijk: 1:1-13:16 (Israël in Egypte); 13:17-24:11 (Israël aan de Sinaï); 24:12-40:38 (Israël rond de tabernakel). Zijn voorkeur gaat uit naar de verdeling voorgesteld door M. Smith. Deze verdeelt het boek in twee ongeveer gelijke delen met het lied van Mozes in 15:1-21 als scharnierpunt. De eerste en de tweede roeping van Mozes in het eerste deel (3:1-6:1 en 6:2-14:31) corresponderen dan met de twee verbondssluitingen in het tweede deel (19-31 en 32-40).

Een vraag die bij de uitleg van Exodus naar voren komt is die van de ouderdom en de betekenis van de naam JHWH. Met een groeiend aantal oudtestamentici is Alexander ervan overtuigd dat reeds de aartsvaders de naam JHWH kenden. Mozes mag een diepere betekenis van deze naam ontvouwen. Het gaat er allereerst om dat JHWH trouw is aan zijn eigen karakter. Ik val deze uitleg bij omdat zo aan meer dan één facet kan worden recht gedaan.

De commentaar van Alexander bevat een aantal excursen. Een ervan gaat over de verharding van het hart van farao. Deze acht ik bijzonder waardevol. Alexander wijst erop

dat in het Hebreeuws een drietal werkwoorden wordt gebruikt. Allereerst is dat de pi'el *chāzaq* (versterken). Dan is JHWH altijd het subject. Als de qal van *chāzaq* wordt gebruikt, is het hart van farao het subject (Ex. 7:13, 22; 8:19; 9:35). Nooit is farao zelf het subject van *chāzaq*. Dit werkwoord geeft aan dat iemand de kracht ontvangt om te blijven bij wat hij besloot. Het tweede werkwoord is *qāšā*. Dat heeft in de context van Exodus dezelfde betekenis als *chāzaq*. Echter, het heeft in onderscheid daarmee altijd de negatieve connotatie van 'eigenwijs'. Het derde werkwoord is hifil van *kābēd* (zwaar zijn). In elk van de drie vermeldingen is het farao die zijn hart verzwaart. Duidelijk is dat de soevereiniteit van JHWH niets afdoet aan de verantwoordelijkheid en eigen keuze van farao.

De tent die wordt genoemd in Exodus 33:7v. was, zo stelt de auteur, enkel een ontmoetingsplaats voor JHWH en Mozes. De tabernakel die later wordt gemaakt en zich midden in de legerplaats bevindt was niet alleen een ontmoetingsplaats maar ook de woonplaats van de heerlijkheid van JHWH. Als het gaat om het feit dat Mozes in gebed de toorn van JHWH afwendt, stelt Alexander terecht dat JHWH zo zelf Mozes als medelkaar in het proces betreft waarlangs Hij vergeving schenkt aan het volk. Een vergeving die straf niet uitsluit. Alexander schreef een waardevol commentaar op Exodus dat niet alleen de achtergronden van de tekst maar ook de blijvende theologische betekenis ervan verwoordt.

Nunnspeet

P. de Vries

Mareike Verena Blischke, *Der Geist Gottes im Alten Testament* [FAT II 112] (Tübingen: Mohr Siebeck, 2019) xvii + 332 p., € 79,00 (ISBN 9783161575242).

Blischke onderzoekt in dit boek het spreken over Gods Geest (*ruah*) in alle relevante gedeelten van het Oude Testament. Ze heeft daarbij zowel aandacht voor de eigenheid van de afzonderlijke teksten en bijbelboeken, als voor de onderlinge samenhangen en ontwikkelingen. Haar bijbels-theologische onderzoek is gebaseerd op een historisch-kritische analyse van de bijbelteksten.

Als eerste bespreekt Blischke hoe de verhalende boeken over Gods Geest spreken. Een concentratie van relevante teksten is te vinden in 1 Samuël, waar de Geest Saul aangrijpt tot het doen van bijzondere daden (bijvoorbeeld 1 Sam. 11:6), maar vervolgens duurzaam aan David geschonken wordt (1 Sam. 16:13). Nauw met 1 Samuël verbonden – en volgens Blischke hiervan afhankelijk – is het spreken over Gods Geest in het boek Richteren, in verband met Othniël, Gideon, Jefta en, vooral, Simson.

Net als in Richteren, komt ook in de Pentateuch Gods Geest vooral ter sprake in teksten die Blischke als latere toevoegingen beschouwt. Eén van die teksten is Numeri 11, waar Mozes de Geestdrager *par excellence* is en de Geest niet over een enkeling komt, maar over een grotere groep. In de geschiedenis van Bileam (Num. 22-24) bewerkt de Geest het juiste profetische spreken, een idee dat verder vooral prominent is in Kronieken en Nehemia. Buiten Numeri 11 en 22-24 komt Gods Geest in de Pentateuch verder niet veel voor, maar Blischke betoogt dat er bewust verwijzingen zijn ingevoegd op enkele sleutelmomenten: bij de schepping (Gen. 1:2), bij de oprichting van de tabernakel (Ex. 31:3; 35:31) en bij de opvolging van Mozes door Jozua (Deut. 34:9).

Na de verhalende boeken bespreekt

Blischke de profeten, te beginnen met de relatief grote rol die Gods Geest in Jesaja heeft. Blischke betoogt dat dit aanvankelijk vooral in Deuterokesaja het geval was, in het kader van een nieuwe doordenking van Gods heilvolle nabijheid. Geïnspireerd door de tweede helft van het boek is de Geest vervolgens ook ter sprake gebracht in latere invoegingen in Primojesaja. In Ezechiël wordt vooral over *ruah* gesproken als een wind die in beweging zet (bijv. bij visionaire verplaatsing van de profeet) en als bepalende ‘grootheid’ in de (nieuwe) verhouding tussen God en mens (bijv. Ez. 11:19-20).

De bekende tekst in Joël 3:1 [2:28] is volgens Blischke afhankelijk van Ezechiël 39:29, maar breidt deze belofte uit tot de heidenen. Zo wordt het ook voor hen mogelijk zich te richten naar Gods wil en zijn oordeel te doorstaan. In Haggai 2:5 [2:6] zegt JHWH dat zijn Geest bij zijn volk is, wat de gedachte uitdrukt dat Hij, hoewel onzichtbaar, toch beschermend en helpend aanwezig is. Het boek Zacharia reflecteert diverse ideeën over de Geest die Blischke, evenals die in Joël en Haggai, als laat beschouwt. De Geest opereert in relatieve zelfstandigheid (4:6; 6:8; vergelijk Jes. 40:12; Gen. 1:2; Hag. 2:5), wordt uitgestort over velen (12:10; vergelijk Jes. 32; 44:3; Num. 11; Joel 3:1; Ez. 39:29) en geeft de profeten hun woorden (7:12; vergelijk Num. 22-24; Kron.; Neh.). Bovendien staat de werkzaamheid van Gods Geest hier in contrast met kracht en geweld (4:6), terwijl Hij in verhalende boeken juist mensen daartoe aangrijpt.

Aan het einde van de studie signaleert Blischke vijf ontwikkelingen in het oudtestamentische spreken over Gods Geest. (1) De Geest wordt steeds sterker verbonden met toekomstig heil. (2) De gave van de Geest wordt uitgebreid van enkelingen naar velen. (3) De Geest bewerkt eerst vooral bijzonder handelen, later vooral het juiste (profetische) spreken. (4) Er is een tendens naar specifieke

aanduidingen als ‘de Geest van wijsheid’ (Deut. 34:9). (5) De zelfstandigheid waarmee de Geest opereert wordt enerzijds groter, maar in andere teksten juist ingeperkt.

Bij het traceren van dergelijke ontwikkelingen blijft er uiteraard een stevige marge van onzekerheid, niet het minst omdat de basis ervan ligt in de diachronische analyse van de bijbelteksten. Ook bij andere onderdelen van deze studie zijn vragen te stellen – dat David de Geest vooral ontvangt ‘um Saul zu überbieten’ (24), is mij bijvoorbeeld veel te mager. Het boek had ook aan waarde gewonnen door meer interactie met Engelstalige literatuur; diverse monografieën over het onderwerp blijven nu ongevoemd. Niettemin is dit een waardevolle studie, die een mooi overzicht geeft van het oudtestamentische spreken over Gods Geest, bezien door de lens van de Duitse historisch-kritische traditie.

Dordrecht

H. de Waard

Marten Stol, *Women in the Ancient Near East* (Boston/Berlijn: Walter de Gruyter, 2016) 696 p., € 99,95 (ISBN 9781614513230).

Dit vuistdikke boek is een vertaling van de Nederlandse uitgave uit 2012, met allerlei verbeteringen en uitbreidingen ten opzichte van het origineel. De auteur is emeritus hoogleraar Assyriologie aan de VU en research fellow van het NINO te Leiden. Hij is internationaal erkend specialist op het gebied van de sociaaleconomische geschiedenis van de oud-Babylonische tijd, en van de Babylonische geneeskunst. Veel publicaties van zijn hand zijn ook voor bijbelwetenschappers van belang, vanwege het licht dat ze (zijdelings) werpen op oudtestamentische teksten. Dat geldt zeker ook van deze fraaie studie, het eerste complete boek over de geschiedenis van vrouwen in het oude

Nabije Oosten. Omdat de meeste bronnen hiervoor afkomstig zijn uit Mesopotamië, ligt het hoofdaccent op Assyrische en Babylonische teksten. Geregeld betreft Stol echter ook teksten uit andere talen en culturen bij zijn studie, niet het minst teksten uit het Oude Testament.

In ruim dertig hoofdstukken wordt het dagelijks leven van vrouwen vanaf het derde millennium voor Christus tot in de Hellenistische tijd in kaart gebracht. De belezendheid van de auteur is bewonderenswaardig, hij biedt een helder overzicht van al het beschikbare materiaal en gaat in de interpretatie hiervan steeds het gesprek aan met moderne wetenschappers. Dit doet hij, naar mij voorkomt, voorzichtig en evenwichtig. Te bedenken is dat veruit de meeste spijkerschriftteksten over mannen gaan, en dat er maar heel weinig teksten zijn van vrouwen zelf. Toch is het mogelijk een beeld te schetsen, via familiearchieven, rechtsdocumenten, iconografisch materiaal, brieven. Hoe leefden vrouwen toen, welke plaats namen zij in binnen het gezin en de maatschappij, welke gebruiken waren er rondom geboorte, gezondheid en – vooral – huwelijk?

Met veel citaten uit bronteksten wordt het de lezer mogelijk gemaakt om stap voor stap allerlei facetten van het leven van vrouwen in de toenmalige wereld te verstaan. Veel onderwerpen passeren de revue: uiterlijke verschijning, huwelijksgebruiken, een tweede vrouw en concubines, gezinsleven, echtscheiding. Aparte hoofdstukken gaan over overspel, verkrachting en incest – uiteraard wordt hieraan in rechtsteksten veel aandacht besteed. Een beeld wordt geschetst van de weduwe, de heks, de priesteres en de ‘non’. Veel informatie biedt ook het hoofdstuk over de maatschappelijke participatie van vrouwen, onder andere hun rol als musicus, schrijver, doctor, of businessvrouw. Een levendig debat wordt in de wetenschap gevoerd over de vraag of het oude Nabije

Oosten ook sacrale prostitutie kende; volgens Stol is dit beslist wel het geval.

De lectuur van dit boek is een boeiende onderneming. Op vele bladzijden vindt de lezer informatie die hem eens te meer toont hoezeer het leven van oud-Israël was ingebed in de wereld van toen. Gaandeweg dringt zich steeds weer een vergelijking met bijbelteksten op. Het leviraatshuwelijk, een veroordeling van de vrouw die bij een twist de genitaliën van een man beschadigt, het instituut van klaagvrouwen, et cetera: we vinden het allemaal ook in het Oude Testament. Het slot van het boek gaat in op de waardering van de vrouw in het oude Nabije Oosten. Enerzijds was er een positieve kijk: de vrouw is meer dan de man geneigd tot compassie en intercessie. Anderzijds een negatieve visie: de vrouw excelleert in roddelen, jaloezie, diefstal. Hoe dan ook, het lot van vrouwen was in de wereld van toen slechter dan dat van mannen. Er heerste een voorkeur voor mannelijk nageslacht, de vrouwelijke slavin was goedkoper, de vrouw had niet dezelfde rechten als de man. Zelfs in de 'wijze' wetten van Hammurabi wordt voor eenzelfde vergrijp de vrouw strenger gestraft dan de man.

Al met al is dit boek een *Fundgrube* voor wie zich wil oriënteren op vragen rond het leven en functioneren van de vrouw in het oude Nabije Oosten. Een hoofdstuk over homoseksualiteit miste ik overigens. Een echte misser zijn de indices: slechts vier bladzijden, veel te kort. Met name een tekstregister zou dit prachtige boek nog extra toegankelijk hebben gemaakt.

H.G.L. Peels

Ferdinand van den Bosch, *De voorstelling van de godin Atiratu in de Ugaritische alfabetische teksten. Een bijdrage aan de beeldvorming van de West-Semitische godin Asjera* (Utrecht: KokBoekencentrum Academic, 2018) 453 p., € 39,99 (ISBN 9789023956570).

In een missionaire situatie komt snel de vraag op naar de juiste attitude ten opzichte van de oorspronkelijke niet-christelijke religiositeit. Dient deze antithetisch of meer synthetisch te zijn? Deze vraag geldt in het bijzonder de omgang met voorgegeven godsbeelden en eigenschappen die aan goden worden toegekend. Tijdens zijn docentschap Oude Testament aan een theologisch instituut te Guatemala triggerde deze problematiek de auteur, PKN-predikant te Katwijk aan Zee, om zijn onderzoek naar de godin Asjera nader uit te werken, met als resultaat deze godsdiensthistorische studie waarop hij eind 2018 in Utrecht promoveerde.

De auteur verdedigt de stelling dat Asjera in de godsdienst van Israël van oudsher een belangrijke positie heeft ingenomen, totdat in de tijd van koning Josia deze godin uit de volksreligiositeit verdween. Het is zijns inziens aannemelijk dat in die periode een proces van integratie van vrouwelijke dimensies van het goddelijke, gerelateerd aan Asjera, binnen een mannelijk godsbeeld (c.q. de ontvangende godheid JHWH) tot stand kwam. Hoe zijn Israëls profeten bij het omschrijven van het godsbeeld van JHWH omgegaan met eigenschappen die binnen de volksreligie aan Asjera werden toegeschreven? Probleem is echter dat wij ons op grond van het Oude Testament en archeologische vondsten slechts een zeer beperkt beeld van Asjera kunnen vormen. Hier komt godsdienstvergelijkend onderzoek te hulp. Equivalent van de oud-Israëlitische Asjera is de Ugaritische godin Atiratu. Het is de verdienste van deze dissertatie dat aangetoond

wordt hoezeer een onderzoek naar de eigenschappen van de Ugaritische godin Atīratu ons beeld van de ‘bijbelse’ godin Asjera scherper stelt.

Hoewel er aanzienlijke geografische en temporele afstand is tussen Ugarit en oud-Israël, is toch sprake van een zekere gemeenschappelijke culturele identiteit. Indirecte beïnvloeding van Israël's godsdienst door Ugarit is aannemelijk, via de overbrugging door Fenicië. Ondanks verschillen tussen Atīratu en Asjera is er continuïteit, en daarom kunnen teksten over Atīratu ons helpen bij de reconstructie van het beeld van Asjera. Van belang is daarbij het onderscheid tussen de ‘antropomorfe kern’ en ‘periferie’ van het godsbeeld. Karaktereigenschappen die dicht bij de goddelijke antropomorfe kern liggen worden eerder en consistent overgedragen dan karaktereigenschappen die meer tot de periferie behoren. Het onderzoek van Van den Bosch concentreert zich op twee eigenschappen die tot de goddelijke antropomorfe kern van Atīratu behoren: wijsheid en moederschap.

Het leeuwendeel van zijn studie (87-388) bestaat uit een grondige behandeling van Ugaritische teksten waarin Atīratu ter sprake komt: een analyse van Atīratu's epitheta, een uitvoerig exposé over plot en narratief van de Kirtalegende, en rituele teksten. Het eindresultaat is gedifferentieerd: wijsheid en moederschap zijn kerneigenschappen van Atīratu, maar op narratief niveau oefent de Kirtalegende ook kritiek op het wijsheidsaspect. Hoe dit ook zij, het beeld van Asjera wordt door dit onderzoek tot op zekere hoogte – met alle onzekerheid van dien, gelet op het frequente gebruik van het woordje ‘mogelijk’ – nader ingekleurd, en dat is winst.

Minder goed komt de beantwoording van de vraag uit de verf, waarmee de studie begon: hoe hebben profeten en bijbelse auteurs mogelijk elementen van het Asjera-godsbeeld geïntegreerd in hun Godtalk. Hier

ligt nog een uitdaging voor de auteur, om zijn concept van een dynamisch beeld van JHWH dat karaktereigenschappen uit voorgegeven godsbeelden kan absorberen – met name naarmate zij dichter bij de antropomorfe kern liggen – toe te lichten en concreter in te vullen.

H.G.L. Peels

Mario Liverani, *Imagining Babylon. The Modern Story of an Ancient City* [Studies in Ancient Near Eastern Records 11] (Boston/Berlijn: Walter de Gruyter, 2016) xviii+488 p., € 129,95 (ISBN 9781614516026).

De auteur van dit boek, gepensioneerd hoogleraar geschiedenis van het oude Nabije Oosten aan de universiteit van Rome La Sapienza en eredoctor aan de universiteit van Kopenhagen, is een gerenommeerd geleerde en gezaghebbend expert op zijn terrein. Hij heeft veel in dit boek geïnvesteerd: jaren van studie niet alleen op het eigen gebied van geschiedenis, archeologie en oudoosterse filologie, maar ook kunstgeschiedenis, planologie en architectuur, socio-economische theorieën, politieke geschiedenis et cetera. Kernvraag is kort gezegd: hoe zag een stad (bijvoorbeeld Babylon) in het oude Nabije Oosten eruit? Daar komen onmiddellijk andere vragen achter vandaan. Wat is nu eigenlijk een ‘stad’, hoe is die te onderscheiden van een ‘dorp’? Hoe functioneerden socio-economische en politieke structuren in een stad? Het boeiende van dit boek is dat Liverani in zijn overzicht en evaluatie van hoe in de afgelopen twee eeuwen de stad in de culturen van het oude Nabije Oosten geconceptualiseerd, gereconstrueerd en gevisualiseerd werd, het wetenschappelijk onderzoek mede plaatst in het spanningsveld van filosofische ontwikkelingen en politieke belangen.

In de tijd voorafgaand aan wetenschappelijk (bodem)onderzoek moest men het doen met de Bijbel en de klassieke werken: ‘imagining’ Babylon in de letterlijke zin des woords. Dit leverde anachronistische beelden op, zoals een ronde toren van Babel of een schets van de oudoosterse steden als oorden van wreedheid en luxe, harems en seksuele uitspattingen, wellust en macht. In deze beeldvorming speelde het projecteren van de negatieve perceptie van het Ottomaanse rijk duidelijk een rol, en ook westers superioriteitsgevoel: vergeleken met de prachtige westerse steden stelden steden in het oude Nabije Oosten niet veel voor.

Langzaam begon de beeldvorming te veranderen, naarmate de archeologie in de negentiende eeuw meer en meer ‘boven de grond haalde’ en emancipeerde. Aanvankelijk nog met weinig of geen visie voor de reconstructie van steden en landschappen, men concentreerde zich op paleizen, op zoek naar spectaculaire vondsten. In een latere fase kwam daar de interesse voor tempels bij. Pas geleidelijk groeide in de negentiende eeuw het besef van het belang van de reconstructie van urbane samenlevingen. De rough-and-ready aanpak die voor het grote publiek tot aantrekkelijke resultaten leidde, had kwalijke gevolgen – hoeveel is er niet vernietigd. In de tweede helft van de negentiende eeuw streven de Duitsers – met bekende namen als Koldewey en vooral Andrae – de Engelsen en Fransen, die als koloniale machten tot dan toe met toestemming van ‘de zieke man van Istanbul’ het initiatief in de opgravingen hadden gehad, voorbij. De Duitsers pasten nieuwe, meer systematische en wetenschappelijk verantwoorde methoden toe. De emancipatiepolitiek van Duitsland speelde hierbij zeker ook een rol, niet voor niets bezocht keizer Wilhelm II in 1898 de sultan in Istanbul, en verkregen de Duitsers het recht van aanleg van spoorwegen.

De eerste reconstructietekeningen van steden als Babel weerspiegelden nog sterk de Europese cultuur, eind negentiende eeuw die van de Belle Epoque. Grote en fraaie gebouwen, intacte wijken, rechthoekige vormen. De invloed van oude klassiekers als Herodotus en Ctesias is dan nog merkbaar. Steeds meer echter ontwikkelt zich naast interesse voor monumenten en epigrafisch materiaal de aandacht voor structuren en systemen van bewoning. In de periode na de Eerste Wereldoorlog groeit sterk de behoefte om de steden uit het Nabije Oosten te herontdekken als de oudste centra van beschaving, de wieg van de menselijke cultuur. De eeuw die daarna volgde, toont een explosie aan archeologische methoden en conceptuele kaders, die een steeds verdere verfijning van het beeld van de oude steden brengen. De eigen culturele en ideologische vooronderstellingen kleuren het resultaat voortdurend.

De vragen stapelen zich op: wanneer is het proces van urbanisatie begonnen? Doorgaans neemt men aan dat de tweede helft van het vierde millennium, de Uruk-tijd, hiervoor het best in aanmerking komt. Was Jericho de oudste stad ter wereld, of was dit Çatal Hüyük? Maar nogmaals: wat is een stad nu eigenlijk? Was een stad het resultaat van willekeurige expansie, of was er bewuste *cityplanning* (zoals bijv. bij Sargon II en Nebukadnezar): de stad als een boodschap aan goden en mensen, exponent van een bepaalde ideologie, de stad als wereldcentrum? Hoe bereken je het inwonertal van een stad? In onze postmoderne tijd komen vragen naar effectieve methoden (nu ook door digitale middelen en computersimulatie) en denkkaders (deconstructie van eerdere concepten) sterk naar voren.

Al met al een knap geschreven, geleerd en uitvoerig gedocumenteerd boek, dat de geduldige lezer – het valt niet altijd mee de argumentaties goed te volgen – verrijkt met veel nieuwe inzichten en een dieptepeiling

van twee eeuwen archeologie van het oude Nabije Oosten.

H.G.L. Peels

Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon 2200 BC – AD 75* (Chichester: John Wiley & Sons, 2018) xx+290 p., € 39,00 (ISBN 9781405188982).

Vele eeuwen na de ondergang van Babylon, de grootste stad uit de geschiedenis van het oude Nabije Oosten, blijft deze naam tot de verbeelding spreken. Niet alleen vanwege de grote rol die Babylon in de Bijbel speelt als machtscentrum van opstand tegen God en moreel bederf, maar ook omdat we weten dat de beschaving van Babylonië een van de oudste en langste uit de wereldgeschiedenis is, en dat we cultureel en wetenschappelijk veel aan Babylon te danken hebben. Bij dit laatste is bijvoorbeeld te denken aan onze tijdsindeling die uiteindelijk teruggaat op het sexagesimale Babylonische stelsel (in plaats van ons decimale stelsel) en de grondstructuren van een wiskundige astronomie. Sinds de opgravingen in de negentiende eeuw en de ontcijfering van het spijkerschrift staat een grote hoeveelheid data ter beschikking voor de reconstructie van geschiedenis en cultuur van Babylonië, ofschoon de documentatie over de hele linie fragmentarisch blijft. Toch is het mogelijk om een continue narratief van de geschiedenis van Babylon te schrijven, die redelijk betrouwbaar is.

In de prachtige reeks *Blackwell History of the Ancient World* verscheen nu een up-to-date geschiedenis van Babylon, van de hand van de hoogleraar Assyriologie aan de universiteit van Toronto Paul-Alain Beaulieu, die al veel publicaties over geschiedenis en cultuur van Babylonië op zijn naam heeft staan. Dit boek biedt een waardevol overzicht over wat we van Babylon weten, in

het licht van de meest recente ontdekkingen en de huidige stand van zaken in de historische wetenschap. De focus is op Babylon en Babylonië – een naam die overigens pas later door de Grieken werd gegeven aan het desbetreffende gebied, dat doorgaans in de Oudheid als ‘Sumer en Akkad’ werd aangeduid. Hoewel Babylon al aan het einde van het vierde millennium als opkomende groot-schalige stad in beeld komt, ontstaat deze stad eerst na de Ur-III periode (2112-2004) de status van provinciale hoofdstad, en wordt Babylon het politieke centrum van Sumer en Akkad. De auteur traceert de geschiedenis tot 75 na Christus, het jaar van de laatst dateerbare spijkerschrifttekst uit Babylon.

Gaandeweg ontvouwt zich, chronologisch geordend, een fascinerend beeld van deze stad, waarbij socio-economische en culturele ontwikkelingen en instituties in de historische context geplaatst worden, en evenzo religieuze aspecten belicht worden. Al met al is Beaulieu’s overzichtelijke studie een mooi naslagwerk geworden, dat ook nog verlucht wordt met illustraties en kaartjes. Geregeld wordt ook naar de Bijbel verwezen, waarbij namen als Pulu (Tiglath-Pilezer III), Merodach-Baladan (Marduk-apla-iddina), en uiteraard de vorsten van het neo-Babylonische rijk langskomen. Dat levert soms verrassend nieuw inzicht op, bijvoorbeeld dat de herkomst van Nebukadnezar II en zijn vader Nabopolassar minder direct verbonden kan worden met de Chaldeeëen dan wel gedacht. Op details kun je met de auteur van mening verschillen, zoals bij zijn datering van de moord op Gedalja. Beaulieu plaatst deze, zoals gangbaar, in 582; mijns inziens viel deze gebeurtenis eerder kort na de herstelperiode volgend op de ondergang van Jeruzalem in 587.

Al met al zijn we de auteur erkentelijk voor een helder en zeer instructief overzicht van de geschiedenis van Babel en Babylonië,

dat ook voor de exegeet van het Oude Testament een nuttig instrument zal zijn.

H.G.L. Peels

Jonathan Stökl en Caroline Waerzeggers (red.), *Exile and Return: The Babylonian Context* [Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 478] (Berlijn/Boston: Walter de Gruyter, 2016) vi+371 p., € 25,95 (ISBN 9783110578096).

In het laatste decennium is een nieuw corpus belangwekkende spijkerschriftteksten ontcijferd en toegankelijk gemaakt, waaronder de Al-Yahuduteksten, die een beeld geven van de Judese gemeenschap in centraal Babylonië tijdens de periode van de Babylonische ballingschap en daarna. Voor het eerst krijgen we concrete indrukken van hoe Joodse exulanten hun leven sociaaleconomisch inrichtten, en hoe de Babylonische en Perzische context daarop inwerkte. De gepubliceerde tabletten zijn afkomstig uit verschillende settings (privaat, tempel, staat) en bevatten literaire, wetenschappelijke, juridische en administratieve teksten. Het ERC-project 'By the Rivers of Babylon: New Perspectives on Second Temple Judaism from Cuneiform Texts', geleid door de Leidse hoogleraar Assyriologie Caroline Waerzeggers, organiseerde in november 2011 een expertmeeting om de impact van informatie uit de nieuwe teksten te bespreken, alsook te reflecteren op de vraag hoe de Babylonische ballingschap heeft doorgewerkt in de identiteit en theologie van de joodse tweede tempelperiode. Deze studie bevat een bundeling van bijdragen aan de meeting.

De besproken onderwerpen betreffen niet alleen de Joodse gemeenschappen, maar ook andere exulanten in het Mesopotamië van de zesde en vijfde eeuw voor Christus, zoals ballingen uit Neirab en Egyptische sla-

ven – hetgeen soms verrassend vergelijkingsmateriaal oplevert. Een aantal bijdragen heeft een specialistisch karakter en vergt de nodige voorkennis van de Akkadische taal en cultuur, maar kennisname van dit boek is voor oudtestamentisch onderzoek zeker waardevol. Een aanzienlijk deel van het Oude Testament werd immers juist in deze periode van de geschiedenis geschreven.

Op slechts een enkel artikel kan ik hier wijzen. De bijdrage van L.E. Pearce behandelt de vraag hoe teksten aan de hand van het onomasticon als 'Joods' geïdentificeerd kunnen worden. Een probleem daarbij is dat personen soms Babylonische namen aannamen en daarmee uit het zicht verdwenen. Zo kon iemand genaamd Yahu-šar-ušur (een duidelijk joodse naam) ook Bel-šar-ušur heten. Boeiend is de these van J. Stökl, dat de eerste fase van het boek Ezechiël, dat van alle bijbelboeken de Babylonische context het meest weerspiegelt, geschreven is door iemand die afkomstig was uit de hogere Judese klasse, en die toegang had tot de Babylonische cultuur via een schrijversschool. H.G.M. Williamson verdedigt de mening dat Deuterocesaja niet in het Perzische Yehud is geschreven, maar terdege in het Babylonische thuisland. Deze fysische locatie blijkt volgens hem uit het gebruik van Akkadische leenwoorden voor bomen, die we in Jesaja 40-55 tegenkomen. M. Nevader wil nieuw licht werpen op de raadselachtige figuur van de *nāšī'* in het tempelvisioen van Ezechiël 40-48, door vergelijking met de positie van de Babylonische koning die zowel heerser was alsook een cultische functie bekleedde. Op de vraag of Sesebazar een Judeeër of een Babyloniër was, antwoordt J. Silverman dat hij vermoedelijk de laatste neo-Babylonische gouverneur voor de Judeeërs was, die door de nieuwe Perzische machthebbers opnieuw als zodanig werd benoemd. Ten slotte: L. Grabbe biedt een historische reconstructie van de terugkeer

uit de Babylonische ballingschap, via een kritische weg van de verschillende literaire tradities hierover.

Ook andere bijdragen in deze bundel bevatten veel informatie en presenteren boeiende thesen. Al met al een mooi voorbeeld van wetenschappelijk onderzoek dat op bekwaam wijze nieuwe data interpreteert en pogt te integreren in bestaande kennis. Het resultaat verdient alle respect.

H.G.L. Peels

B.E.J.H. Becking, *Ezra-Nehemia* [De Prediking van het Oude Testament] (Utrecht: Kok, 2017) 272 p., € 35,99 (ISBN 9789043528146).

De bekende serie POT begint haar voltooiing te naderen, met dit deel over de boeken Ezra-Nehemia, waarvan in 2018 een Engelse bewerking in de reeks *Historical Commentary of the Old Testament* (Leuven: Peeters) werd gepubliceerd. De lectuur van deze nieuwe en zeer welkome commentaar is bij tijd en wijle een avontuur. De eruditie van de auteur, geëmeriteerd faculteitshoogleraar Bijbel, religie en identiteit aan de Universiteit Utrecht, die ook expert is op het gebied van de postexilische literatuur in het Perzische tijdperk, staat garant voor origineel en innovierend exegetisch werk. Zijn grote belezenheid blijkt daaruit dat hij citeert ook uit een breed spectrum van literatuur van buiten de *toolkit* van een gemiddelde bijbelwetenschapper.

In een beknopte inleiding (7-26) legt Becking zijn kaarten op tafel, daarbij een aantal knopen ferm doorhakend. De these van het chronistische Geschiedwerk (Kronieken-Ezra-Nehemia zijn van dezelfde auteur) is achterhaald, maar krijgt soms toch nog adhesie. Wat betreft de vraag of Ezra-Nehemia één boek is, neemt Becking een

beargumenteerd eigen standpunt in: het gaat om twee verschillende composities, waarvan de eerste fictief van aard is. Een visie met vergaande consequenties: Nehemia werkte in de periode van Artaxerxes I en kwam in 445 naar Jeruzalem. Ezra was slechts een medewerker bij een van diens activiteiten (Neh. 8). Een halve eeuw later groeide uit dit priesterlijke personage het pseudepigrafische boek Ezra, een geschrift dat in reactie op sociale en politieke turbulentie in Jeruzalem eind vijfde eeuw voor Christus, een bepaalde groep een ideologische onderbouwing wil geven. Beckings mening staat haaks op de theorie van het zogenaamde Ezramémorial of een hypothese als die van Fried, dat aan Ezra 1-6 de originele bouwinscriptie van de tweede tempel ten grondslag ligt. Over de vraag naar historiciteit en fictie is het laatste woord nog niet gezegd.

Op onderdelen komt Becking met verrassend nieuw inzicht. Zo pakt hij het bekende probleem van de chronologische disorder in Ezra 3-6 (het verhaal van hoop op herbouw en het dwarsbomen van plannen, en dateringsperikelen daarvan) op door een mooie analyse van het *main narrative program*: het gaat om een tekst die gebeurtenissen uit het verleden met een klaarblijkelijke bedoeling in een niet-chronologische volgorde zet (47-52). Een nog bekender probleem in het lezen van Ezra-Nehemia betreft de passages over de vreemde huwelijken en het verbod daarop, tot en met gedwongen echtscheidingen. De auteur argumenteert krachtig dat het in Ezra 9 en Nehemia 13 niet over hetzelfde probleem gaat. Nehemia 13:23 ziet hij als de oudste tekst, die verwijst naar de historische situatie dat Judeeërs zich met Asdodieten verzwagerd hadden, waarop Nehemia heftig reageert. Dit motief is later in het pseudepigrafe Ezra opgenomen en gebruikt om hen die in het oog van de geremigreerden niet zuiver op de graat ten aanzien van de JHWH-verering waren, in een negatief licht

te zetten met het label van de Kanaänitische volken: ‘Zie hoe anders zij zijn’. Het woord *nokrî* (‘vreemdeling’) dient niet in etnische zin opgevat te worden: het gaat om een binnen-Judees conflict. Nog weer later is de vermelding van Ammonitisch en Moabitisch vanuit Ezra 9 opgenomen in de finale versie van Nehemia 13:23. Een enigszins speculatieve hypothese, maar het punt van de vertaling van *nokrî* als ‘onbekend, anders, ongevoel’ is zeker van belang. Eveneens de constatering, dat de genomen maatregelen gezien moeten worden tegen de achtergrond van een bedreigde kleine gemeenschap die worstelde om de eigen identiteit vast te houden, in zeer woelige tijden.

Ook voor wie soms aarzelt bij de historische reconstructies van de auteur, biedt deze commentaar veel goeds. Helder geschreven (wel meer dan eens tikfoutjes!) en beknopte, zakelijk valide exegese. Uiteraard kun je daarbij weleens van mening verschillen; zo betwijfel ik dat in de belijdenis van eigen ongerechtigheid én die van de vaderen in Nehemia 9:2 zich een transgenerationale opvatting van cumulatieve schuld toont die elders in het Oude Testament wordt afgewezen – dit met beroep op Jeremia 31:29-30 en Ezechiël 18 (204). Een punt dat de lezer bij de inleiding verwacht zou hebben, is een nadere bezinning op het gebruik van twee talen in Ezra; in de commentaar krijgt dit weinig aandacht. In menige boekenkast zal dit POT-deel terecht komen en zijn nut bewijzen. Met genoeg las ik de onderdelen ‘prediking van...’. Hier laat de leraar zich ook als herder kennen, die niet alleen theologische lijnen trekt, maar tevens morele problemen eerlijk aanwijst, en pastorale en homiletische handreikingen doet.

H.G.L. Peels

Sarah Köhler, *Jeremia – Fürbitter oder Kläger? Eine religionsgeschichtliche Studie zur Fürbitte und Klage im Jeremiabuch* [Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 506] (Berlijn/Boston: Walter de Gruyter, 2017) x+295 p., € 99,95 (ISBN 9783110540697).

De ‘klachtteksten’ in Jeremia 4, 6, 8 en 10 worden traditioneel gerekend tot het oudste materiaal van het boek Jeremia. Het subject van deze klacht wordt niet nader benoemd: gaat het om de profeet, of om de stad Jeruzalem? Hierachter vandaan komen allerlei andere vragen boven: wie/wat was de ‘profeet’ Jeremia: klager of voorbidder? Hoe is deze anonieme klager tot profeet geworden, en het tekstcorpus dat groeide rondom deze klacht tot een profetenboek? Sarah Köhler wijdt aan deze vragen haar proefschrift, dat onder supervisie van Hannes Bezzel in 2015 aan de Friedrich-Schiller-Universität te Jena werd goedgekeurd. Het is een echt Duitse dissertatie geworden: sterk historisch-kritisch, zeer gedetailleerd, met identificatie van verschillende ontstaanslagen van het boek. Boeiend is met name de vergelijking met de oudoosterse klachtliteratuur, die mede licht werpt op het fenomeen van de klacht in het Oude Testament.

Volgens Köhler was het subject achter de klachtteksten die we in het eerste deel van het boek Jeremia lezen, een soort klachtpriester, zoals die ook bekend is uit Mesopotamische literatuur uit het eerste millennium voor Christus, de *kalû*. Een priester die met zijn klagen en voorbede intermedieerde tussen volk en godheid. In een latere fase krijgen deze teksten een ‘2.sg.fem. Schicht’, waarmee een vrouwelijke persoon in de tweede persoon wordt aangesproken. In de oudoosterse literatuur was dit de stadsgodin die klaagde over het verlies van stad/land vanwege de toorn van de goden. In Jeremia is dit de stad Jeruzalem zelf. De klachtteksten van het boek

Jeremia, oorspronkelijk dus behorend tot het repertoire van een klachtpriester, krijgen na de val van Jeruzalem een nadere theologische duiding van schuld en straf. Tot de taak van een klachtpriester behoorde ook de voorbede; deze wordt aan 'Jeremia' echter ontzegd omdat vanuit het perspectief van ná de val van Jeruzalem geen voorbede meer mogelijk is. Hierdoor, en ook vanwege de toevoeging van teksten over tekenhandelingen, krijgt Jeremia steeds meer de trekken van een onheilsprofeet die het oordeel aankondigt – zo groeit het boek laag voor laag. Door toevoeging van de *confessiones* krijgt Jeremia weer iets van de trekken van de klachtpriester terug. Al met al kan geconcludeerd worden: 'Der historische Jeremia war mit Sicherheit mehr fürbittender Klagepriester als ein in dieser Funktion untersagter Unheilsprophet' (262).

De auteur heeft ons gediend met een mooi overzicht van het literaire fenomeen van de klacht in het oude Nabije Oosten. Stellig kunnen we in oudtestamentische taal en teksten veel overeenkomsten hiermee aantreffen. De redactiekritische en godsdiensthistorische reconstructie van het boek Jeremia en de persoon van Jeremia zal hen aanspreken, die de literair-kritische vooronderstellingen plausibel achten. De identificatie van de 'klaagpriester' acht ikzelf niet overtuigend, alleen al gelet op de brede attestatie van klaagteksten in het Psalter. De mogelijkheid dat het subject van de klacht in de onderzochte jeremiaanse teksten niet de profeet of het volk of de stad Jeruzalem is, maar JHWH zelf, wordt door de auteur in het geheel niet aangeroerd. Merkwaardig, omdat juist hierover in recente tijd een groeiend aantal auteurs zich positief heeft uitgesproken. Te noemen zijn bijvoorbeeld Bosworth, Fretheim, Stulman, Craigie, Biddle, Brueggemann, O'Connor, Roberts en anderen. Hun publicaties zal men tevergeefs in de bibliografie van deze studie zoeken.

H.G.L. Peels

Chad L. Eggleston, "See and Read All These Words". *The Concept of the Written in the Book of Jeremiah* [Siphrut: Literature and Theology of the Hebrew Scriptures, 18] (Winona Lake: Eisenbrauns, 2016) xii+194 p., \$ 44.50 (ISBN: 9781575064024).

Het is een bekend feit dat in Jeremia ruimschoots meer dan bij andere profeten wordt gerefereerd aan de activiteit van schrijven en de betekenis van het geschrevene. In een talmoedisch traktaat (Baba Bathra) waarin het gaat over het auteurschap van bijbelboeken, wordt als enige profeet Jeremia genoemd: hij schreef zijn eigen boek, Klaagliederen en Koningen. Met een mooie studie (oorspronkelijk zijn dissertatie uit 2009, Duke University) brengt Eggleston de significante momenten in kaart die licht kunnen werpen op het proces van productie en compilatie van het bijbelboek Jeremia. Focussend op het fenomeen 'schrijven' ontwerpt hij een schets van de jeremiaanse theologie van het schrijven en het geschrevene.

Dit doet hij in vier stappen. Eerst gaat hij in op de geschiedenis van de interpretatie en de theorie van 'het geschreven woord' in de religieuze context van oud-Israël, in gesprek met vier verschillende visies: a) het schrift leidt tot de verstarring/degeneratie (Wellhausen), b) het schrift leidt tot vernieuwing (Schniedewind), c) het schrift vormt een dictaat en dient als *aide-mémoire* in de mondelinge voordracht in cultische setting, en d) het schrift creëert een ensemble van meningen afhankelijk van de keuze van de lezer (deconstructiemodel). Egglestons eigen mening benadert de derde optie nog het meest. Vooral benadrukt hij echter het feit dat er tussen mondelinge en schriftelijke overdracht niet een soort boedelscheiding is geweest, een idee dat in de wetenschappelijke literatuur veel voorkomt: een culturele 'break' tussen de orale en de schriftelijke periode. Het laatste is er nooit onafhankelijk

van het eerste geweest, maar stond in dienst daarvan.

In de drie daaropvolgende hoofdstukken belicht hij achtereenvolgens schrijver, tekst en geadresseerde (het ontvangend publiek). Eggleston analyseert Jeremia's narratief van de tekstualisering, en toont aan hoe er lijnen van schriftwording en -traditie lopen: de profeet dicteert aan de schrijver, maar zelf heeft hij de woorden van God ontvangen. Zowel schrijver, profeet als God is auteur – voor het laatste zie bijvoorbeeld Jeremia 1:9, 17:1,13, 22:30; 31:31 (en cf. Ex. 31:18, 32:16; Ps. 69:29; Jes. 34:16-17). Vervolgens beschrijft Eggleston hoe in het boek Jeremia zelf over het geschrevene gesproken wordt ('deze boekrol', 'deze woorden', e.d.). Tegenover de visie dat een bijbelboek aanvankelijk als 'neutrale tekst' wordt overgeleverd en pas later canoniek gezag ontving, verdedigt hij de stelling dat er vanaf het begin bij de schrijvers het bewustzijn is geweest dat het om heilige tekst ging: de tekst autoriseert zichzelf. Hiermee is het beginsel van canonicering in de aanvang al aanwezig. Het ging de schrijvers om theologie, niet om ideologie. Ten slotte onderzoekt Eggleston passages waarin de 'audience' van het geschrevene een rol speelt, de vraag naar de *Sitz im Leben*. Uiteindelijk gaat het niet zozeer om lezers maar om 'individuals at worship and conscious of their nature as an audience hearing an inscribed word' – een liturgische context dus.

Egglestons beschouwingen zijn verrijkend voor ons beeld van de aard, waarde, gezag en functie van het geschreven woord in het boek Jeremia, terecht benadrukt hij de theologische lading van het schrift. Of de tradenten in de eerste fase van het boek Jeremia nog enigszins aarzelend waren ten opzichte van het geschreven woord (cf. Jer. 8:8), zoals we op pagina 41 lezen, betwijfel ik. Ook komt het mij voor dat de auteur soms uit zijn tekstanalyses te veel wil oogsten,

zoals in zijn reconstructie van de veronderstelde *audience*. Dit neemt niet weg dat dit een waardevolle studie is, van belang niet alleen voor het Jeremiaonderzoek maar ook voor de visie op schriftgezag en het canoniceringsproces.

H.G.L. Peels

Jim West en Niels Peter Lemche (red.),
Jeremiah in History and Tradition
(New York: Routledge, 2020) viii+183 p.,
£ 115 (ISBN 9780367182168).

Dit recente deel in de reeks *Copenhagen International Seminar* focust op intertekstualiteit en interpretatiegeschiedenis vanuit een breed perspectief, zowel wat betreft het onderzoek van het boek Jeremia in de eigen historische context als de latere geschiedenis en receptie hiervan. De eerste helft van het boek bevat bijdragen die werken vanuit de klassieke historische kritiek, de tweede helft van het boek traceert de portrettering van het boek en de figuur van Jeremia in latere teksten en buitenbijbelse literatuur. De lectuur van dit boek is bepaald niet saai, allerlei nieuwe thesen worden gelanceerd. Sommige daarvan stimuleren tot nadere reflectie, andere kunnen maar moeilijk overtuigen. Van beide categorieën geef ik prikkelende voorbeelden.

Michael Langlois biedt in zijn artikel 'The Book of Jeremiah's redaction history in light of its oldest manuscripts' een uitvoerige analyse van de oudste manuscripten van het boek Jeremia, uit Qumran dus. Sommige daarvan zijn *fake*, maar de overige laten ons de tekstuele diversiteit zien in de tijd voorafgaand aan onze jaartelling. Er was een kortere recensie van Jeremia, zoals weerspiegeld in de latere Septuaginta, maar tegelijk was er een langere protomasoretische recensie die reeds vóór de Septuaginta redelijk vaststond.

Er is een mogelijkheid dat de kortere recensie een bewerking is van de langere recensie, aldus Langlois – hoewel bepaalde MT-plussen toch wel weer later dan LXX kunnen zijn. Even boeiend is de bijdrage van Lisbeth S. Fried, 'Evidence for the dating of the Masoretic text of Jeremiah'. Haar hypothese is dat Ezra 1-6 gebaseerd is op de oorspronkelijk bouwinscriptie van de tweede tempel. Nu bevat de passage over het edict van Cyrus (zie het vrijwel identieke slot van 2 Kronieken en het begin van Ezra 1) een verwijzing naar de profetie van Jeremia (over de 70 jaar van de ballingschap). In het gedeelte over de terugkeer van het tempelgerei, Ezra 1:7-11, wordt echter niet naar Jeremia verwezen, hoewel in Jeremia 52 uitvoerig over het tempelgerei gesproken wordt. Althans: in de MT-versie, omdat deze passage in de LXX-versie ontbreekt. Fried's conclusie is dat de kortere versie achter de LXX is samengesteld nog vóór de terugkeer van Juda uit de ballingschap, en dat de langere versie achter de MT tot stand is gekomen na 516 (inwijding tweede tempel), dus voor de eerste auteur van het boek Ezra nog niet beschikbaar was. Ook de artikels van Thomas Römer over Jeremia en de ark, van Melvin Sensenig over de receptiegeschiedenis van koning Jozachin, en van Jiseon James Kwon over de intertekstuele verbanden tussen Jeremia en de wijsheidsliteratuur zijn de moeite waard.

Russell Gmirkin stelt in zijn bijdrage 'Jeremiah, Plato and Socrates: Greek antecedents to the Book of Jeremiah' dat het beeld van de vervolgte profeet schatplichtig lijkt te zijn aan Plato's beschrijving van Socrates (400-350 v.Chr.), dat de bundel volkenprofetieën leent van de Sibyllijnse Orakels en dat Jeremia's beschrijving van de val van Jeruzalem de *Babylonica* van Berossus (± 280 v.Chr.) gebruikt heeft. Er is zijns inziens niets in de bundel volkenprofetieën wat wijst op een datering vóór de tijd van Alexander

de Grote – een welhaast groteske bewering. Hoe dan ook, het boek Jeremia zal daarom ongeveer 270 v.Chr. tot stand zijn gekomen, gelijktijdig met de afronding van de Pentateuch. Deze visie past heel goed in het onderzoek van de editor Niels Peter Lemche, een bekend minimalist, die het ontstaan van het Oude Testament aan de Hellenistische tijd koppelt. Lemche zelf schrijft een bijdrage over de vraag 'Will Jeremiah save the history of ancient Israel?', waarop het antwoord ontkenkend is. Hij ziet een grote discrepantie tussen de beschrijvingen van de val van Jeruzalem in Jeremia 39 (op p. 3 steeds foutief '29') en de brontekst 2 Koningen 25. In Jeremia 39 ontbreekt de verwoesting van de tempel. Daarom zou later Jeremia 52 zijn toegevoegd, ter correctie. Een signaal, aldus Lemche, van het probleem waarvoor de schrijvers van Jeremia soms stonden in het creëren van een 'geschiedenis' van die tijd. Terzijde: voor dit soort verschillen zijn recentelijk oplossingen geboden die beduidend meer overtuigen, zie de studie van Henk de Waard over Jeremia 52 (verschijnt april 2020 in de reeks *Vetus Testamentum Supplements*). Ten slotte: ik vermag niet te begrijpen hoe James M. Bos, 'The memory of Micah's oracle in Jeremiah 26, or, Isaiah forgotten', uit de verwijzing naar de oordeelsprofeet Micha in het geding rondom de profeet Jeremia in hoofdstuk 26 kan afleiden, dat *blijkbaar* in de zesde eeuw voor Christus aan de Jeremiatradenten nog geen schriftelijk corpus van teksten van de oordeelsprofeeten Jesaja en Zefanja ter beschikking stond.

Een algemene lijn in deze bundel is dat het accent hoofdzakelijk op de tekstontwikkeling en -receptie ligt, en nauwelijks meer op historiciteit. De idee van een historische profeet Jeremia die in de jaren rond Juda's ondergang in Jeruzalem werkte en aan een Baruch zijn profetieën dicteerde, 'seems to belong to the fairy kingdom of traditional

biblical scholarship' (3). Het is te vrezen dat deze scheiding van literatuur en geschiedenis extra bijdraagt aan de eindconclusie (6): 'We may say that the Book of Jeremiah is a mystery wrapped in an enigma'.

H.G.L. Peels

Mark J. Keown, *Discovering the New Testament: An Introduction to Its Background, Theology, and Themes*. Deel 1: *The Gospels & Acts* (Bellingham: Lexham Press, 2018) 632 p., \$ 49.99 (ISBN 9781683592327).

Mark J. Keown is als senior lecturer in nieuwtestamentische studies verbonden aan Laidlaw College in Auckland. Hij werkt aan een driedelige inleiding op het Nieuwe Testament. Het eerste deel waarin de Evangelieën en Handelingen aan de orde komen, kwam in 2018 uit. Zoals de ondertitel aangeeft, wordt ook nadrukkelijk aandacht gegeven aan de theologie van de nieuwtestamentische bijbelboeken. Daarom kan er naast een inleiding op het Nieuwe Testament feitelijk bijna evengoed van een theologie van het Nieuwe Testament worden gesproken. Wie al heeft kennisgenomen van een aantal inleidingen en theologieën van het Nieuwe Testament, zal niet veel nieuws tegenkomen. Toch heeft het lezen van dit werk een meerwaarde door de combinatie van inleiding en theologie en ook de zeer toegankelijke wijze waarop de auteur de dingen verwoordt. Vooral voor een eerste academische maar ook grondige kennismaking met het Nieuwe Testament is het zeer geschikt.

Keown wijst erop dat het Nieuwe Testament zich presenteert als de vervulling van het Oude Testament en daarom nooit zonder het Oude Testament kan worden gelezen. Jezus Christus is de culminatie van de verwachting van Israël. De Davidsverwachting, de tempeldienst, de sabbat,

enzovoort vinden in Hem hun vervulling. Keown wijst op het hypothetische karakter van de onderlinge verhoudingen tussen de drie Evangelieën. Wel geeft hij mijns inziens terecht aan dat er toch wel veel voor te zeggen is dat Markus het eerste Evangelie is dat op schrift werd gesteld.

Ten aanzien van de datering van de eerste drie Evangelieën geeft hij aan dat, als wij aannemen dat Handelingen niet tijdens Paulus' gevangenschap in Rome is geschreven, de drie Evangelieën eind jaren vijftig of begin jaren zestig van de eerste eeuw na Christus het licht zagen. Hij pint zich niet vast op deze vroege datering, maar houdt die wel nadrukkelijk open. Met betrekking tot het vierde Evangelie stelt de auteur dat het toch wel heel waarschijnlijk is dat Johannes welbewust informatie geeft die niet in de andere drie Evangelieën is te vinden – informatie die vooral verbonden is met het optreden van Jezus in Judea.

De laatste drie hoofdstukken zijn gewijd aan het Koninkrijk van God in het onderwijs en optreden van Jezus Christus. Terecht wijst Keown af dat het Koninkrijk van God kan worden losgemaakt van de persoon van Jezus Christus. In Jezus Christus breekt het Koninkrijk van God aan. Zijn definitieve gestalte krijgt het als Jezus Rechter zal zijn. In relatie tot het Koninkrijk van God komen ook de genezingen die Jezus verrichtte aan de orde. Onder andere om een onjuiste visie op de sabbat te bestrijden heeft Jezus meer dan eens juist welbewust op de sabbat een genezing verricht.

De auteur meent dat de christelijke kerk nog altijd genezingen in dezelfde mate als in de tijd van Jezus op aarde en de apostelen mag verwachten. Ik meen dat wij als de contouren van de canon zichtbaar gaan worden, die eerder als uitzondering dan als regel moeten zien. Terecht wijst de auteur erop dat wij op grond van het Nieuwe Testament niet kunnen zeggen dat de aanwezigheid van

geloof genezing garandeert. Dat er ook genezingen zijn zonder dat er sprake is van geloof krijgt bij Keown minder aandacht.

Het lezen van deze studie was voor mij mijn eerste kennismaking met Keown en die was positief. Ik zie uit naar het verschijnen van de volgende delen.

Nunspeet

P. de Vries

Michael P. Middendorf, *Romans 9-16* [Concordia Commentary] (Saint Louis: Concordia Publishing House, 2016) xlii+862 p., \$ 54.99 (ISBN 9780758638670).

In de serie Concordia Commentary heeft Michael P. Middendorf in twee delen een commentaar op de brief aan de Romeinen verzorgd. Middendorf is als hoogleraar theologie aan Christ College verbonden met Concordia University Irvine in Californië. Het eerste deel van zijn uitleg verscheen in 2013 en het tweede in 2016. In dit tweede deel behandelt hij de hoofdstukken 9-16. De hoofdstukken 9-11 behandelt hij onder het gezichtspunt van de gerechtigheid van God en Israël, en zijn uitleg van de hoofdstukken 9-16 gaf hij de titel 'Van leven dat God geeft (Romeinen 5-8) naar het leven van de gelovigen (Romeinen 9-16)'. Met beide aanduidingen laat hij al heel terecht zien hoezeer de tweede helft van de brief aan de Romeinen met de eerste helft is verbonden. Romeinen 9-11 is een uitwerking van de gedachte uit Romeinen 1:17, namelijk dat het evangelie eerst aan de Jood moet worden verkondigd.

Middendorf stelt terecht dat in Romeinen 9-11 wordt benadrukt dat God in overeenstemming met zijn genadig voornemen roept en ontferming bewijst. De auteur ontkent dat wij deze hoofdstukken puur heilshistorisch mogen verstaan. Het gaat om de individuele zaligheid. Wanneer Paulus spreekt over Christus als het einde van de wet, is het evan-

gelie niet de climax van de wet, maar bedoelt hij dat Christus tegenover de toorn staat die de wet openbaart, omdat deze de mens veroordeelt. Hij bestrijdt dat het beroep van Paulus op Deuteronomium 30:12 in Romeinen 10:6-8 willekeurig is. Paulus weet dat het einde van de ballingschap door Christus is bewerkt. Vanwege deze noties acht ik deze commentaar zeer waardevol.

Exegetisch niet overtuigend is dat de auteur het roepen en ontfermen van God feitelijk beperkt tot de uitnodiging van het evangelie. Hier merken we dat hij evenals vele orthodox-luthersen enigszins synergistisch denkt. De leer van de dubbele predestinatie wijst hij af, maar hij tekent die dan ook wel sterk supralapsarisch. Het feit dat God een mens verhardt, doet niets van diens verantwoordelijkheid af, maar wil zeggen dat Hij hem overgeeft aan wat hijzelf wil. De pastorale intentie van de auteur kan ik bijvallen, maar ik zou helemaal recht willen doen aan wat naar mijn vaste overtuiging met roepen en ontfermen wordt bedoeld, namelijk dat God zelf zorgt dat de mens een positief antwoord geeft en vervolgens willen benadrukken dat God ons begrip te boven gaat als wij alle aspecten die hiermee verbonden zijn, proberen te doordenken.

Middendorf wil niet weten van de kerk als vervanging van Israël. Het beeld van de olijfboom maakt de continuïteit tussen oude en nieuwe bedeling duidelijk en ook de uitbreiding naar de volkeren. Echter, wanneer hij stelt dat met geheel Israël dat zalig wordt allen die geloven, of zij nu Jood of heiden zijn, worden bedoeld, kan ik daarin niet meegaan. Ik meen dat Paulus in Romeinen 9-11 duidelijk maakt dat de verwerping van Israël slechts ten dele is en niet voor altijd.

Romeinen 12-16 is volgens de auteur feitelijk een uitwerking van Romeinen 6. Verhelderend vond ik zijn analyse van het gebruik van de imperatief. In Romeinen 6 vinden we een vijftal imperatieven gebaseerd

op indicatieven. Daarnaast vinden we in Romeinen 1-11 en in Romeinen 3:4 een imperatief met God als subject. In Romeinen 11 komen we drie imperatieven tegen in een citaat van Psalm 69 en vier die gericht zijn tot de christenen uit de heidenen met als boodschap zich niet te verheffen boven de ongelovige Joden. In Romeinen 12-16 vinden we 49 imperatieven. Van belang is wel te constateren dat de imperatieven gemotiveerd worden vanuit Gods ontferming (Rom. 12:1).

Ten aanzien van de verschillen over voedsel en feestdagen gaat Middendorf ervan uit dat die spanningen vooral tussen Joodse christenen enerzijds en christenen uit de heidenen anderzijds bestonden. Ik volg de auteur in de overtuiging dat de gemeente van Rome wel voornamelijk maar niet exclusief uit heidenen bestond. De veelheid van namen die Paulus in hoofdstuk 16 noemt, heeft volgens Middendorf als achtergrond dat de apostel niet eerder in Rome was geweest. Zij fungeren als zijn referenties naar de gehele gemeente. Met een beroep op een gelijksoortige constructie in *Psalmen van Salomo* verdedigt de auteur dat Andronicus en Junia in aanzien stonden bij de apostelen en niet dat zijzelf apostelen waren. Behoudens de kanttekening die ik plaatste bij de invulling van roepen en ontfermen acht ik deze commentaar zeer aanbevelenswaardig. De studie is ook zeer bruikbaar bij de preekvoorbereiding.

Nunspeet

P. de Vries

Brant Pitre, Michael P. Barber en John A. Kincaid, *Paul. A New Covenant Jew: Rethinking Pauline Theology* (Grand Rapids: Eerdmans, 2019) 310 p., \$ 35.00 (ISBN 9780802873767).

In een zestal hoofdstukken ontvouwen de drie auteurs die allen als conservatief rooms-

katholiek getypeerd kunnen worden, hun zienswijze op de betekenis van de apostel Paulus. Van de drie auteurs heeft vooral Pitre al eerder door grondige nieuwtestamentische studies blijk gegeven van zijn bekwaamheden. Uitgangspunt is voor de auteurs het onbetwist gegeven dat Paulus een Jood was. Hoe moeten wij zijn relatie tot het Joodse volk zien? In de titel maken de auteurs hun positie al duidelijk: Paulus was en bleef een Jood. Het nieuwe verbond waarover de profeten hadden gesproken wist hij vervuld in het optreden van Jezus die na zijn hemelvaart zijn Geest aan zijn gemeente heeft geschonken.

De gehoorzaamheid die God vraagt, wordt in het nieuwe verbond gegarandeerd en geschonken. De auteurs wijzen erop dat het zogenaamde nieuwe perspectief op Paulus bepaald niet geheel nieuw is. Reeds de kerkvaders vroegen zich af wat de uitdrukking 'werken van de wet' betekent. De gedachte dat deze alleen op de werken van de ceremoniële wet zou slaan of – om de uitdrukking van het 'nieuwe perspectief' te gebruiken – op 'boundary markers' is onhoudbaar, zo stellen de auteurs terecht.

Zij wijzen de gedachte af dat bij Paulus het aanbreken van het nieuwe verbond zou betekenen dat er een aparte weg van zaligheid voor de volkeren komt. Voor Jood en heiden is er geen zaligheid buiten het nieuwe verbond dat geïnaugureerd werd door de dood en opstanding van Jezus en de uitstorting van de Geest. Van de zinsnede 'geheel Israël zal zalig worden' (Rom. 11:26) vinden we in *Paul. A New Covenant Jew* een eigenaardige uitleg. Men betreft die op de zaligheid van de twaalf stammen, maar dan met dien verstande dat Paulus' zendingswerk onder de volkeren gezien moet worden in de context dat tien van de twaalf stammen in de volkeren zijn opgegaan. Ik zie voor deze gedachte geen enkel aanknopingspunt in het Nieuwe Testament.

Ik val de auteurs bij als zij stellen dat de aanduiding 'Christus' bij Paulus niet verbleekt is tot een eigenaam. Deze aanduiding houdt associaties in die daarbovenuit gaan. Als Paulus in Romeinen 1:4 stelt dat Jezus tot Zoon van God gesteld is, mogen we dat niet in adoptianistische zin verstaan. Hij werd als Zoon van God met kracht gekroond bij zijn opstanding. Er brak voor Hem die altijd al Gods Zoon was, een nieuwe fase aan in zijn Messiaanse bediening bij zijn opstanding.

De auteurs onderstrepen het verzoenend en plaatsvervangend karakter van Christus' werk. Zij menen dat het onjuist is om te stellen dat Christus volledig door de Vader werd verlaten en onder zijn toorn verging, omdat Hij zich in gehoorzaamheid aan de Vader vrijwillig in de dood gaf. Ik kan niet zien dat dit een argument is om het eerste te ontkennen. Hierin zien we juist een belangrijk aspect van het mysterie van het kruis.

In *Paul. A New Covenant Jew* wordt gesteld dat de gedachte dat Christus' gerechtigheid en gehoorzaamheid de gelovigen worden toegerekend, vreemd is aan Paulus. Rechtvaardiging houdt volgens hen niet alleen vergeving van zonden in maar ook transformatie. Ongetwijfeld is een christen ook een nieuw mens. Echter, dat betekent nog niet dat de innerlijke vernieuwing deel uitmaakt van de rechtvaardiging. Rechtvaardiging en vrijspraak zijn, als wij Paulus' brieven lezen, niet gebaseerd op het feit dat wij met Christus gestorven en opgewekt zijn, maar dat Hij voor ons stierf en voor ons is opgewekt. Pastoraal is dat heel belangrijk. Hier scheiden nog altijd de wegen van hen die trouw zijn aan de kern van de Reformatie respectievelijk Rome.

Paul. A New Covenant Jew is een belangrijk boek met waardevolle inzichten. Het roept ook tegenspraak op. Naast de analyse van het spreken van Paulus over de rechtvaardiging denk ik aan wat geschreven wordt over de kerk en sacramenten. Het feit

dat Paulus christenen oproept zichzelf tot een levend offer aan God te wijden (Rom. 12:1), rechtvaardigt niet de gedachte dat het offer van Christus binnen de gemeenschap van de kerk en dan met name de eucharistie wordt gecontinueerd.

Nunspeet

P. de Vries

Kerk- en theologiegiedenis

Joel R. Beeke en Greg Salazar (red.), *William Perkins: Architect of Puritanism* (Grand Rapids: Reformation Heritage Books, 2019) 182 p., \$ 18.00 (ISBN 9781601787088).

Een mijlpaal in het wetenschappelijke onderzoek naar het Engelse puritanisme is de publicatie van de complete geschriften van William Perkins (1558-1602) in tien delen. Dit in 2015 begonnen project heeft in vier jaar tijd al zeven delen opgeleverd. Vreemd genoeg waren de werken van de architect en grootste schriftelijke verspreider van de puriteinse beweging nog steeds alleen in zeventiende-eeuwse edities beschikbaar. Maar daarin is nu dus verandering gekomen. Tegelijkertijd is het aantal studies over Perkins de afgelopen jaren gegroeid, waarvan dit boek onder redactie van Beeke en Salazar een zichtbaar bewijs is. Het komt voort uit een conferentie in Cambridge, die werd gehouden in de kerk waar Perkins bijna twintig jaar heeft gepreekt, en laat in vijf hoofdstukken zien op welke terreinen Perkins de eigenheid van het puritanisme heeft vormgegeven.

Volgens Sinclair B. Ferguson hechte Perkins grote waarde aan de prediking, omdat juist dit volgens hem bij uitstek Gods middel is om bekering en geloofsverdieping te bewerken. Perkins onderscheidde zich allereerst door zijn eigen preekarbeid, waarbij hij – vaak volgens de methode van de *lectio*

continua – aandacht voor de uitleg samen liet opgaan met een uitvoering, op het hart van de hoorders gerichte toepassing, en vervolgens ook door zijn handboek over de prediking, *The Art of Prophesying*, een werk dat aanzienlijke invloed in puriteinse kring uitoefende.

Een ander speerpunt van Perkins was zijn streven naar de heiliging van het leven of de godzaligheid (*godliness*), zoals Geoff Thomas laat zien. Levensheiliging komt in Perkins' optiek niet alleen voort uit geloof, maar evenzeer uit berouw en bekering. Schuldbesef gaat namelijk gepaard met een innerlijke afschuw van de zonde, die vervolgens in de dagelijkse praktijk herkenbaar is aan het loslaten van het 'oude' leven en aan het streven naar gehoorzaamheid aan Gods geboden. Stephen Yuille bespreekt een ander accent in Perkins' visie op het christenleven: de samenhang van geloof en liefde in diens uitleg van de brief van Judas.

Dat Perkins een pastorale attitude kende, bleek uit zijn introductie van de zogeheten 'cases of conscience': pastorale gewetensvragen waaraan hij een afzonderlijk geschrift wijdde. Joel R. Beeke gaat in op de vraag naar de geloofs zekerheid, want deze nam onder de gewetensgevallen een voorname plaats in. Hij stelt dat Perkins Gods beloften als de primaire grond van de zekerheid verkondigt, maar ook verschillende innerlijke en uiterlijke geloofskenmerken inbrengt, waarmee hij de zekerheid van Gods beloften niet wenst te ontcrachten. Perkins wil via deze geestelijke kenmerken juist aangeven welk geloof het stempel van echtheid verdient.

Het afsluitende hoofdstuk van Greg Salazar is het boeiendste, niet alleen omdat het drie prioriteiten van de puriteinse beweging beschrijft waarin de betekenis van Perkins zichtbaar wordt, maar ook omdat het aangeeft met welke uitdagingen deze prioriteiten werden geconfronteerd. Ten eerste stond de puriteinse nadruk op het unieke gezag van de Bijbel tegenover de grote bete-

kenis van de traditie bij Rome. Ten tweede kreeg haar sterke accent op de prediking steeds meer te maken met een conformistische stroming in de Engelse kerk die een veel groter gewicht toekende aan de liturgische vormgeving van de eredienst en daarbij de schriftlezing zo centraal stelde dat de prediking min of meer als overbodig werd beschouwd. Ten derde kreeg het puriteinse streven naar heiligheid te maken met de kritiek van een antinomiaanse beweging, die de overmacht van Gods genade dusdanig beklemtoonde dat de verantwoordelijkheid van een christen uit de aandacht verdween, wat ook betekende dat de claim van Gods gebod overbodig was. Juist door de puriteinse beweging tegenover andere theologische en geestelijke posities in het vroegmoderne Engeland te plaatsen, blijkt dat Perkins een heel eigen beweging in gang had gezet.

Een nadeel van deze studie is dat sommige hoofdstukken te veel overlap kennen, terwijl een duidelijke opbouw van het geheel ontbreekt. Verder is de inleiding van een hoofdstuk soms te lang voordat de auteur bij zijn hoofdgedachte is. Een pluspunt is echter dat deze bundel opstellen de eigenheid van Perkins' pastorale en spirituele theologie (*practical divinity*) laat zien, waarbij men onderstreept hoe groot zijn invloed is geweest op een generatie puriteinse predikers na hem en zo op latere tijden. Daarom was de tijd rijp voor een nieuwe uitgave van zijn complete werken, zoals al lange tijd eerder met andere puriteinse geschriften is gebeurd. Dit boek lijkt een indirecte uitnodiging te zijn om Perkins' geschriften zelf ter hand te nemen.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

Hyonam Kim, *Salvation by Faith: Faith, Covenant and the Order of Salvation in Thomas Goodwin (1600-1680)* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019) 306 p., € 100,00 (ISBN 9783525564615).

Hoewel het wetenschappelijke onderzoek inmiddels diverse aspecten van de puriteinse *practical divinity* heeft geanalyseerd, is er tot nog toe geen studie verschenen die specifiek ingaat op het geloof. Dit bijbelse kernwoord is weliswaar al dikwijls ter sprake gekomen in het kader van spirituele thema's als de rechtvaardiging, de omgang met Christus en de geestelijke strijd, maar de studie van Hyonam Kim draagt bij aan een verdere ontsluiting van de geestelijke wereld van het puritanisme door haar specifieke focus op de plaats en de betekenis van het geloof. Het is een goede keuze om daarbij de focus te richten op Thomas Goodwin. Weliswaar staat hij meestal in de schaduw van bekende puriteinse vertegenwoordigers als William Perkins, John Owen en John Bunyan, maar hij kan, zoals het biografische hoofdstuk aangeeft, evenzeer als een hoogtepunt van de beweging worden gezien. Terwijl hij voortbouwt op de theologische en spirituele basis van Perkins, werkt hij in zijn omvangrijke oeuvre allerlei pastoraal-spirituele noties gedetailleerd uit en is daarom terecht tot de 'cream of Puritanism' gerekend.

De verdienste van Kims onderzoek is allereerst dat het Goodwins geschriften rubriceert. Hierdoor wordt een sterke soteriologische interesse zichtbaar, die de mens in zijn viervoudige geestelijke positie - deze is respectievelijk zonder zonde, gevallen mens, verlost door Christus en verheerlijkt - aandacht geeft binnen de theologische context van Triniteit, verbondstheologie en *ordo salutis*.

Kim analyseert vervolgens de cruciale betekenis die Goodwin aan het geloof toekent. Terwijl het vooral ongelooft is waarvoor Adam de hele mensheid in de zonde

meesleept, brengt het voortijdelijke 'verbond der verlossing' (*covenant of redemption*) uitkomst. Daarin hebben Vader en Zoon namelijk niet alleen bepaald dat de verlossing zal plaatsvinden via de heilshistorische weg van kruis en opstanding, maar ook via een heilsordelijke toepassing waarbij het geloof in Christus centraal staat. Als goed orthodox-gereformeerd theoloog beschouwt Goodwin het 'verbond der genade' (*covenant of grace*) als de verschijningsvorm in de tijd van het verlossingsverbond. Hoewel Gods genade in dit verbond de doorslaggevende factor is, krijgt het geloof als conditie eveneens een onmisbare plaats. Conditie is echter niet hetzelfde als verdienste, maar wil zeggen dat de mens het geloof beslist nodig heeft om het genadeverbond binnen te gaan en daarin te blijven. De kern van Kims onderzoek analyseert de cruciale rol van het geloof bij de verschillende onderdelen van de heilsorde (*order of salvation*). Omdat de mens bij de wedergeboorte het geloof als een soort habitus of kiem ontvangt, kunnen de rechtvaardiging en de daaraan gerelateerde aanneming tot kinderen werkelijkheid worden, terwijl de heiliging eveneens opkomt uit de geloofsverbondenheid met Christus. Het meest pastoraal is Goodwins theologie in haar beschrijving van de rol die het geloof speelt in de praktijk van het geestelijk leven en dan met name in de context van volharding en verheerlijking. Juist in tegenslagen is het geloof ervoor verantwoordelijk dat de christen steeds sterker op Gods beloften van bescherming en uitkomst leert vertrouwen en daardoor geestelijk geduld ontwikkelt. Rond het levenseinde verzacht het geloof de vrees voor de dood door de aandacht van de christen te richten op Gods toekomstige heerlijkheid. De studie sluit af met de tekening van de ambivalente verhouding tussen een algemeen, niet-zaligmakend en een waar geloof. Terwijl er tussen beide enerzijds een beslissend onder-

scheid is, staat het ware geloof anderzijds op de basis van het algemene.

Kims onderzoek laat helder zien hoe Goodwin voluit recht wil doen aan de cruciale betekenis van het geloof, niet om daarmee de mens een verdienstelijke bijdrage aan het heil toe te kennen, maar om te laten zien dat het een onmisbare schakel is voor zowel de initiële kennis van Christus als voor het totale christenleven. In theologisch kader blijkt het geloof scharnierpunt te zijn tussen Gods soevereiniteit en de menselijke verantwoordelijkheid. Op pastoraal terrein komt een rode draad van de puriteinse benadering aan het licht. Deze wilde niet alleen Gods genade accentueren, maar gemeenteleden ook bewaren voor geestelijke passiviteit door hen in te schakelen bij zowel de heilsaanvaarding als het totale christenleven. Volgens Goodwin is hier geen sprake van een conflict, want de menselijke geloofsactiviteit staat volledig in het overkoepelende kader van Triniteit, verbond en *ordo salutis*.

Kims onderzoek brengt ons een stap verder in de ontsluiting van de puriteinse pastorale theologie. En dat is alleen maar toe te juichen, want juist op dit terrein heeft het puritanisme aanzienlijke invloed uitgeoefend op latere tijden.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

L.J. van Valen, *In God verbonden. Gereformeerde vroomheidsbetrekkingen tussen Schotland en de Nederlanden in de zeventiende eeuw, met name in de periode na de Restauratie (1660-1700)* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2019) 576 p., € 39,95 (ISBN 9789087182380).

Het wetenschappelijke onderzoek heeft inmiddels voldoende aangetoond dat de Nadere Reformatie diepgaand is beïnvloed door het Engelse puritanisme. Daarbij heeft

het echter veel minder aandacht besteed aan invloed uit Schotland. L.J. van Valen, schrijver van diverse populairwetenschappelijke boeken over de Schotse kerkgeschiedenis, vult met dit proefschrift een leemte op door nauwkeurig na te gaan welke invloed het Schotse puritanisme op de Nadere Reformatie heeft uitgeoefend. Dit gebeurde op twee manieren. Als gevolg van overheidsrepressie kwamen in de loop van de zeventiende eeuw allerlei Schotse vluchtelingen – *covenanters* genoemd – naar Nederland, waar ze in met name Veere, Utrecht en Rotterdam – plaatsen met Schotse kerkelijke gemeenten – intensieve contacten onderhielden met nadere reformatoren. Daarnaast werden vooral in het tijdvak 1660-1700 verschillende Schotse vroomheidsgeschriften in het Nederlands vertaald. Het meest duidelijk komt Schotse puriteinse invloed naar voren bij Jacobus Koelman, want deze nadere reformator onderhield niet alleen contacten met diverse covenanters, maar verzorgde ook de meeste Nederlandse vertalingen van Schotse vroomheidsgeschriften. De reden hiervan is dat Koelman onder de indruk was van de christocentrische en innerlijke vroomheid in de door hem vertaalde werken en tegelijk van het theocratische streven waarvoor de covenanters in hun vaderland strijd en lijden meemaakten. Koelman kende een overeenkomstige vroomheidsbeleving met een accent op zowel de innerlijke, mystiekgetinte omgang met Christus als op een christelijke levensstijl die het verlangen kent naar reformatie op alle levensgebieden. Toch is de conclusie van deze lijvige studie dat Schotse invloed op de Nadere Reformatie uiteindelijk gering is geweest. Eerlijk gezegd een wat teleurstellende uitkomst, zeker als we beseffen hoeveel werk Van Valen heeft verzet om de relatie tussen Nederland en Schotland in kaart te brengen.

De genoemde teleurstelling zou de indruk kunnen wekken dat ik geringe waar-

dering heb voor Van Valens onderzoek, maar dat is beslist niet het geval. Ten eerste krijgen we in deze studie een helder beeld van vooraanstaande covenanters, die met name in de periode 1660-1700 leidinggaven aan Schotse gemeenten in ons land en bovendien vroomheidsgeschriften publiceerden, zoals John Brown of Wampfray en Robert MacWard. Ten tweede brengt Van Valen voor het eerst overzichtelijk in kaart welke Schotse puriteinse vroomheidsgeschriften in het Nederlands werden vertaald en wie de auteurs en de vertalers ervan waren. Ten derde beschrijft hij verschillende karakteristieken van deze Schotse vroomheid. Ze werd gevoed door een theologie waarin Gods verbond een scharnierfunctie vervulde bij de heilstoepassing en de geloofspraktijk, en niet minder door een christocentrische prediking waarin het aanbod van de genade sterk doorklonk. Verder kende ze een nauwe samenhang van objectieve en subjectieve componenten, omdat de nadruk op Gods verbond en beloften werd verbonden met een sterk accent op de geestelijke ervaring.

Van Valen betreft ook de relatie tussen het Schotse en Engelse puritanisme in zijn onderzoek. Zoals gezegd hebben beide invloed uitgeoefend op de Nadere Reformatie, waarbij deze studie indirect helder maakt dat de Engelse invloed beduidend groter is geweest dan de Schotse. Behalve een grote geestelijke overeenkomst tussen de hervormingsbewegingen ziet Van Valen als opvallendste verschil dat Engelse puriteinen meer nadruk hebben gelegd op de geestelijke kenmerken, waardoor ze niet alleen de geloofszekerheid wilden bevorderen, maar eveneens het onderscheid tussen authentiek en schijn geloof ontmaskeren. Dit is echter een te ongenueanceerde weergave. Het genoemde onderscheid is inderdaad terecht met het oog op het vroege Engelse puritanisme, want dit stond in de context van sterk gemêleerde kerkelijke gemeenten en pro-

beerde daarom via geestelijke kenmerken aan te geven waaraan men het echte geloof kon herkennen. Maar veel minder is dit verschil van toepassing op de latere fase van het Engelse puritanisme, toen gemeenten van dissenters buiten de staatskerk stonden en geestelijk homogener waren, waardoor de geloofsopbouw grotere aandacht kreeg en men zowel de concentratie op Christus als de mystieke component in de omgang met Hem sterker uitwerkte. Hoewel de Schotse traditie sterker inzette op het verbond en bovendien in de prediking het genadeaanbod mogelijk uitdrukkelijker een plaats gaf, was de overeenkomst tussen het Schotse en Engelse puritanisme in het door Van Valen beschreven tijdvak dus nog wel groter dan hij wil aantonen.

Voor de kennis van het Schotse puritanisme en de receptie ervan in Nederland kan niemand om deze studie heen. Het is mooi dat Van Valen zijn door de jaren heen opgebouwde kennis op latere leeftijd en op deze manier vruchtbaar heeft kunnen maken voor de wetenschap. Door zijn onderzoek immers is de relatie tussen het Schotse puritanisme en de Nadere Reformatie veel beter in beeld gekomen.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

Missiologie en oecumenica

J.A.B. Jongeneel, *Nederlandse zendingsgeschiedenis*. Deel II: *ontmoeting van protestantse christenen met andere godsdiensten en geloven* (Utrecht: KokBoekencentrum Academic, 2018) 712 p., € 42,50 (ISBN 9789023955528).

In 2015 verscheen het eerste deel van dit handboek, dat evenals dit tweede deel nu al de kwalificatie standaardwerk verdient. De (protestantse) zendingsgeschiedenis wordt

vooral beschreven vanuit de ontmoeting van Nederlandse protestanten met aanhangers van andere godsdiensten in de niet-westerse wereld. Dat is de reden dat Jongeneel in de inleiding van dit lijvige boek spreekt over zendingsgeschiedenis als ontmoetingsgeschiedenis. Die ontmoetingen vonden niet plaats in het luchtledige. De auteur zet deze specifieke geschiedenis in het brede perspectief van de maatschappelijke, politieke en theologische ontwikkelingen op mondiaal en Nederlands niveau. Daarbij laat hij enkele van de hoofdrolspelers in het werk van de zending en de reflectie daarop, aan het woord. Hij doet dit door middel van een korte samenvatting van hun denken over kerk en zending. Het begrip 'protestants' wordt ruim gehanteerd. Zo komen niet alleen Arnold A. van Ruler en Hendrikus Berkhof aan het woord, maar ook Anne van der Bijl en Cornelia M. van Asch. Bovendien is er niet alleen aandacht voor de 'mainline' protestantse zending. Ook organisaties als CAMA en de Vergadering van gelovigen krijgen een plek. Omdat Jongeneel voortdurend doorblikjes geeft in de geschiedenis en daarbij allerlei personen citeert, is dit handboek, ondanks de enorme hoeveelheid informatie, niet een droge opsomming van informatie geworden. Een voorbeeld hiervan is het uitgebreide citaat van Rudy Budiman, predikant van de Indonesisch-Nederlandse Christelijke Kerk (GKIN), op pagina 428. Budiman houdt daarin de Nederlandse christenen een spiegel voor met betrekking tot hun identiteit. Het citaat is bovendien kenmerkend voor de rolomkering die nu plaatsvindt binnen het westerse (Nederlandse) christendom.

Die rolomkering kwam al tot uitdrukking in het adagium 'zending in zes continenten', zoals Jongeneel dat beschrijft op pagina 414. Daar noemt hij de inzet van een achttal predikanten uit Afrika en Indonesië, die in dat kader de Nederlandse Hervormde Kerk hebben gediend.

In dit verband veroorloof ik me een kritische opmerking over de ordening van de stof. De door Verkuyl geschreven brochure *Zending in zes continenten* stond in het kader van een veel bredere beweging. Die beweging komt echter pas in paragraaf 6.1.3 op pagina 588 aan de orde.

Het grote aanbod aan informatie gaat een enkele keer bovendien ten koste van het perspectief. Zo mis ik in de beschrijving van de Gereja-gereja Kristen Jawa, het tragische conflict met de zending van de Gereformeerde Kerken. (Eind negentiende eeuw ontstond op Java een beweging die werd geleid door de moslimgeestelijke Radin Abas. Door contacten met zendeling J.E. Jellesma besloot hij christen te worden. De zendingsactiviteiten die hij vervolgens ontplooit, worden door de synode van de GKN als syncretistisch beoordeeld.)

Nog steeds heeft die houding van destijds gevolgen voor deze kerk. (Zie de dissertatie van Raden Bima Adi, *Wédha Utama: A Framework for GKJ to Formulate Principal Teachings in the Context of Java*, VU, Amsterdam, 2015.) Dit gemis aan perspectief geldt ook voor een terloopse opmerking over het 'beëindigen' van de dodenfeesten in Poso, waar ze in Toraja (zending GZB) getolereerd werden (501). Voor de lezer zal dit onduidelijk zijn. Immers de GZB zal men niet onmiddellijk identificeren met een 'rekkelijke' houding. De oorzaak van het verdwijnen van de dodenfeesten in Poso, had niet zozeer te maken met het verbieden ervan door de zending, maar was een gevolg van de contextuele houding van zendeling Kruyt c.s. met betrekking tot de cultuur in het Posogebied. De soepele houding van de GZB tegenover de dodenfeesten was daarentegen een reactie op de rigide houding die de GZB eerder had aangenomen, die geleid had tot de moord op zendeling A. van de Loosdrecht.

Deze opmerkingen komen niet in mindering op de grote waardering voor dit

belangrijke boek. Wie zich op de hoogte wil stellen van de inzet van de Nederlandse protestantse kerken en hun organisaties op het zendingsveld, vindt hier een ware schatkamer. Die schatten bestaan ook uit het grote aantal verwijzingen naar relevante boeken en artikelen en een zeer uitgebreide bibliografie, achter in het boek. Het is bepaald indrukwekkend, wat in deze ruim zevenhonderd pagina's wordt uitgestald. Indrukwekkend is ook, dat Jongeneel in zijn boek de namen heeft opgenomen van hen die om het leven zijn gekomen bij het uitoefenen van hun werk ten dienste van de zending. Zij waren getuige van Christus. De dienst van die getuigen heeft Jongeneel in dit boek in al zijn facetten beschreven.

Doorn

J.M. van 't Kruis

Elizabeth Mburu, *African Hermeneutics* (Carlisle: HippoBooks, 2019) xvii+234 p., £ 14.99 (ISBN 9781783684649).

Onder de naam *HippoBooks* geven diverse uitgeverijen de laatste jaren boeken uit van Afrikaanse theologen die de Afrikaanse context proberen te verbinden met een evangelicale visie op Bijbel en theologie. Dr. Elizabeth Mburu doet dit heel concreet in dit boek over hermeneutiek. Zij is nieuwtestamentica en universitair docente aan verschillende universiteiten in Nairobi, Kenia. Ooit was ze de eerste vrouw die promoveerde aan het *Southeastern Baptist Theological Seminary* in de VS.

Mburu constateert dat de westerse interpretatie van de Bijbel dominant is in de kerk van Afrika. Dat komt onder andere doordat veel van de Afrikaanse theologen aan westerse instituten hebben gestudeerd. Het gevolg hiervan is dat het evangelie niet altijd relevant is voor de Afrikaanse situatie. Daarom zegt ze: 'We need an African hermeneutic,

one that raises questions that a hermeneutic from a different environment would not' (6). Tegelijk beseft de auteur dat bij contextualisatie het gevaar van syncretisme op de loer ligt. Het gaat fout, zo zegt ze, als Afrikaanse tradities en gewoonten dezelfde status krijgen als Gods openbaring in de Bijbel.

Het boek valt uiteen in twee delen. In de eerste negentig bladzijden behandelt de auteur de algemene principes van hermeneutiek en daarna volgen zo'n honderdtwintig pagina's met de 'specifieke principes'. Het eerste deel lijkt het meest interessant (hoe verbind je een Afrikaans wereldbeeld met de interpretatie van de Bijbel?), maar ook het tweede deel (hoe lezen we verhalen, wijsheidsliteratuur, liederen en brieven in de Bijbel?) blijkt verrassend.

Mburu presenteert haar hermeneutiek voor Afrika met het beeld van een kruk met vier poten. De vier poten staan voor (in deze volgorde): (a) de Afrikaanse context, (b) de theologische betekenis van een tekst, (c) de literaire kenmerken van een bijbelgedeelte en (d) de historische en culturele context van de bijbeltekst. Het zitvlak van de kruk rust op de vier poten en staat dan voor de toepassing van de tekst.

In het tweede deel van het boek bespreekt de auteur vier genres: verhalen, wijsheid, liederen en brieven. Het bijzondere is dat ze eerst heel uitgebreid ingaat op het genre in de Afrikaanse situatie om het daarna toe te passen op de Bijbel. Ik heb dit op deze manier nog niet eerder gezien en het geeft de Afrikaanse lezer in ieder geval het besef dat de eigen cultuur ertoe doet en waardevol is. Ik geef een voorbeeld. Nadat Mburu het genre van Afrikaanse liederen heeft besproken, verbindt ze het met liederen in de Bijbel. Ze illustreert dit met Psalm 1. Het 'wereldbeeld' van Psalm 1 heeft raakvlakken met de Afrikaanse kijk op het leven: 'The psalm appears to present a retribution theology similar to that seen in traditional African

religions...’ (183). Ook de vorm van de psalm is niet vreemd voor de Afrikaanse lezer: ‘... the indirect way of referring to foolish living is very common in Africa’ (183-4). Daarnaast is parallellisme heel gebruikelijk in Afrikaanse poëzie. Over de toepassing van Psalm 1 in Afrika zegt de auteur: ‘In our modern African context, the psalm teaches us that a righteous lifestyle is the result of constant and consistent reflection on God’s word’ (190). Ze constateert dat dit ook voor Afrika een enorme uitdaging is: ‘It is no wonder that there are so many nominal Christians who have chosen to live as they please, with no regard for God’s word and godly values’ (190).

Ik ben blij met dit boek. Veel docenten op theologische scholen in Afrika worstelen met een gebrek aan *text books* die de Afrikaanse context serieus verdisconteren, die theologisch *sound* zijn en die het juiste beginniveau hebben. Dit boek is prima geschikt voor *undergraduate* opleidingen. Het vernieuwende van dit boek is dat de Afrikaanse literatuurgenres serieus genomen worden en het vertrekpunt zijn om vervolgens naar de bijbelse genres te kijken.

Natuurlijk blijft er altijd wat te wensen over. Ik had wel wat meer diversiteit willen zien in het boek. Er zijn zeker ook positieve invloeden te melden van de (eenzijdige) hermeneutische benaderingen uit bijvoorbeeld bevrijdings- of feministische theologie. Daarnaast had de verbinding tussen de Afrikaanse genres met de bijbelse van mij nog wel wat steviger mogen zijn. De eigen context kan namelijk ook een verrijking zijn bij het lezen van de Bijbel en dat komt nog niet helemaal uit de verf in dit boek.

Ede

J.A. Haasnoot

Dogmatiek

M. Barrett (red.), *The Doctrine on Which the Church Stands or Falls. Justification in Biblical, Theological, Historical, and Pastoral Perspective* (Wheaton: Crossway, 2019) 912 p., \$ 49.92 (ISBN 9781433555411).

De leer van de rechtvaardiging van de goddeloze door het geloof is ook in de 21ste eeuw een aangelegen realiteit. Dit is tot uitdrukking gebracht in de titel van deze omvangrijke bundel die een gemeenschappelijke overtuiging van de auteurs vertolkt. Het oude goud van de Reformatie vraagt in elke tijd opnieuw doordenking, verdediging en belijdenis. Matthew Barrett verzorgde de redactie en de opzet van deze bundel is eenvoudig en doeltreffend. Het eerste deel behandelt de rechtvaardiging in bijbels perspectief. Hier wordt onderzocht hoe de rechtvaardiging functioneert in de Pentateuch, in de wijsheidsliteratuur, in de profeten, in de brief aan de Romeinen en in de brieven van Paulus. Het gaat hier om de vraag of de rechtvaardigingsleer een doorgaande grondtoon in de Schrift vormt, of dat dit thema in de Reformatie vooral door de context werd bepaald. Het antwoord hierop is dat niets van groter belang is dan de persoonlijke rechtvaardiging door God. In dit eerste deel is ook een hoofdstuk opgenomen dat ingaat op de vraag hoe Paulus en Jakobus zich tot elkaar verhouden. Verder zijn er twee hoofdstukken gericht op de behandeling van ‘New Perspectives on Paul’. De conclusie hiervan is overigens dat er op deze manier geen recht wordt gedaan aan Paulus, aan de leer van de erfzonde en aan het synergisme in het jodendom. Terwijl synergisme de helderheid van de rechtvaardigingsleer ondermijnt.

Het tweede hoofddeel omvat het theologisch perspectief op de rechtvaardiging. Hier komt het verzoeningswerk van Christus aan de orde, de plaatsvervanging, de toereke-

ning, het onderscheid tussen de actieve en passieve gehoorzaamheid van Christus en de verhouding tussen de wet en het nieuwe verbond. Mark Thompson behandelt en verdedigt het 'sola fide' met het oog op de rechtvaardiging. David VanDrunen behandelt in dit gedeelte de vraag naar de verhouding tussen 'union with Christ and the justification debate'. Ik was benieuwd hoe hij deze relatie zou tekenen: Zou hij de rechtvaardiging vooraf laten gaan aan de unie met Christus of andersom? VanDrunen verdedigt sterk dat de heiliging vrucht is van de rechtvaardiging, maar rechtvaardiging en heiliging plaatst hij in het kader van de unie met Christus. Op sommige plaatsen in deze bundel wordt de unie na de rechtvaardiging geplaatst. In dat opzicht zie ik de benadering van VanDrunen als winst. Ik begrijp echter niet waarom hij de heiliging zo nadrukkelijk als vrucht van de rechtvaardiging ziet. Naar mijn besef is het veel zuiverder om rechtvaardiging en heiliging te zien als vrucht van Christus, juist als de geestelijke eenheid met Christus het omvattende perspectief is.

Het derde hoofddeel is ook interessant. Hierin wordt het historische perspectief behandeld. Gerald Bray laat zien dat de rechtvaardigingsleer ook bij de kerkvaders aanwezig was. Nick Needham onderzoekt de ontwikkeling van de rechtvaardigingsleer in de Middeleeuwen, bijvoorbeeld bij Anselmus. Redacteur Barret plaatst de Reformatie in het licht van de *Via Moderna*. Ook de controversiële benadering van het *sola fide* in de lutherse traditie komt aan de orde. De rechtvaardigingsleer in de gereformeerde traditie kan natuurlijk niet achterblijven. John Fesko tekent daarvoor. In dit gedeelte wordt ook de 'Joint Declaration' geanalyseerd. Leonardo de Chirico meent dat in deze verklaring geen recht is gedaan aan de intentie van de Reformatie. Het laatste hoofdstuk in dit deel behandelt de rechtvaardigingsleer in de Verlichting en de tijd daarna.

Het vierde deel is het kortste en het omvat twee hoofdstukken over de rechtvaardiging in de pastorale context. Chris Castaldo bespreekt de relatie tussen rechtvaardiging en bekering, terwijl Sam Storms de noodzaak van rechtvaardiging voor het pastoraat bespreekt.

Het geheel is niet alleen stevig qua omvang, maar ook stevig qua toon en inhoud. Op een ondubbelzinnige manier wordt de rechtvaardigingsleer van de gereformeerde traditie besproken en verdedigd. De gereformeerde traditie is hier vooral te verstaan als de gereformeerde orthodoxie zoals die bijvoorbeeld in de Westminster Confessie zichtbaar wordt. Wie in deze context naar een grondige bespreking en behandeling zoekt, kan hier uitstekend terecht. Het boek biedt veel waardevolle informatie waarbij de uitgebreide indexen achter in de bundel buitengewoon behulpzaam zijn.

Wie een studie over de rechtvaardiging zoekt waarin een spade dieper wordt geproblematiseerd en geanalyseerd, komt niet altijd aan zijn trekken. Daarvan zijn tal van voorbeelden te geven. Zo vond ik het trefend dat de rechtvaardiging in het algemeen werd gezien als een 'once-for-all' rechtvaardiging, terwijl iemand als Calvijn een dynamischer benadering heeft door zijn 'herhaaldelijke' rechtvaardiging van de dagelijkse toorn van God. Al met al hebben we hier met een naslagwerk te doen dat ons veel heeft te bieden.

W. van Vlastuin

David Bentley Hart, *That All Shall Be Saved: Heaven, Hell, and Universal Salvation* (New Haven/Londen: Yale University Press, 2019) 222 p., \$ 17.89 (ISBN 9780300246223).

De auteur is oosters-orthodox theoloog en veelschrijver, vooral bekend van *The Beauty of the Infinite* (2004) en *Atheist Delusions*

(2010). Recent publiceerde Hart ook een eigen vertaling van het Nieuwe Testament (2017). In dit boek voert hij een pleidooi voor het universalisme, de leer dat alle mensen uiteindelijk gered worden. Hij beroept zich daarvoor vooral op Gregorius van Nyssa, tegen Augustinus' leer van de twee steden en de twee eeuwige bestemmingen, die hij 'infernisme' noemt. De auteur heeft geen goed woord over voor de gematigde 'hoop op universalisme' van Karl Barth (en bij ons: H. Berkhof), die het universalisme niet expliciet leert, maar wel de hoop uitsprekt dat het met alle mensen goed komt. Inconsequent, volgens Hart. Dan waardeert hij de strengste vorm van calvinisme meer, omdat die tenminste consequent is in de overtuiging dat God (in Harts termen) willekeurig mensen kiest en verloren laat gaan.

Het vergt wel moed om tegen de eeuwenlange consensus van de katholieke kerk in te gaan. Hart doet dat in heftige en soms emotionele taal, maar zonder ook maar één voetnoot. Soms haalt hij uit naar 'een collega', zonder die bij naam te noemen of te verwijzen naar zijn werk. Zo maakt Hart het zelfs voor de lezer die door zijn onsympathieke beledigingen van tegenstanders heen kan prikken, moeilijk om zijn argumentatie serieus te wegen.

Harts belangrijkste argument tegen infernalisme is dat een verantwoordelijke Schepper niet de mogelijkheid in zijn schepping toe zou laten dat mensen zo'n straf over zich zouden halen. Zo'n God kan niet goed zijn. Maar met dit argument schrijft Hart feitelijk alle kwaad in de wereld aan Gods verantwoordelijkheid toe. Ook als er geen hel zou bestaan, zou Harts verantwoordelijke Schepper toch verantwoordelijk zijn voor alle ellende nu.

Harts tweede argument is dat de menselijke keus voor de zonde die leidt tot de hel nooit een vrije en rationele keus kan zijn, omdat geen rationeel en vrij persoon deze

keus zou maken. Het derde is de aard van menselijk persoon-zijn: omdat mensen altijd in relatie tot andere mensen bestaan, is het onmogelijk dat individuen worden losgemaakt uit het verband van alle mensen. Als één persoon wordt gered, worden allen gered.

Deze argumenten zijn niet nieuw en ze missen overtuigingskracht, zoals Hart zelf ook vreest: hij beklagt zich er op voorhand al over dat zijn boek vrijwel niemand zal overtuigen. Hart is echter op zijn sterkst als hij eenvoudigweg de nieuwtestamentische teksten over oordeel en redding op een rij zet: daarin gaat het vaak over 'allen'. Jammer genoeg biedt Hart wel uitgesproken vertalingen van deze teksten, maar nauwelijks exegese. Hij stelt dat de uitspraken over veroordeling vallen binnen de eschatologische horizon van de uitspraken over redding. Daarvoor heeft hij het wel nodig om het bijbelboek Openbaring uit te sluiten en te beweren dat Gehenna, Hades en Tartarus in het Nieuwe Testament op heel verschillende werkelijkheden duiden.

In het nawoord schrijft Hart dat hij zijn geweten gehoorzaamd heeft door te schrijven zoals hij gedaan heeft, en het geweten is voor hem de aangeboren oriëntatie op het goede. Als Hart naast zijn geweten ook de academische conventies van argumentatie en discussie had gevolgd, zou dit boek ook op andere gewetens indruk hebben kunnen maken.

Apeldoorn

A. Huijgen

Ethiek

Hans Boersma, *Seeing God. The Beatific Vision in Christian Tradition* (Grand Rapids: Eerdmans, 2018) 465 p., \$ 55.00 (ISBN 9780802876041).

Om meteen een mogelijk misverstand weg te nemen: dit boek gaat niet over de zalige aan-

schouwing van God na dit leven. De *visio Dei* waarvan Boersma de historische vormen beschrijft vindt plaats tijdens dit aardse leven. Deze opmerkelijke insteek bracht het boek de ‘Christianity Today’s 2019 Theology and Ethics book of the year award’. En hoewel het boek aanvankelijk bepaald niet aan mijn verwachtingen voldeed (omdat ik een behandeling van het aanschouwen van God na dit leven verwachtte en wat sceptisch was over de insteek van Boersma zoals verwoord in de inleiding) raakte ook ik al lezende onder de indruk van deze studie.

Boersma, die in Nederland in vrijge-maakte kring opgroeide en te Utrecht bij Graafland promoveerde op de rechtvaardigingsleer van Baxter, heeft een academische staat van dienst in Canada opgebouwd. Onder andere bezette hij tot voor kort de J.I. Packer leerstoel aan Regent College te Vancouver. Sinds 2019 bezet hij de Saint Benedict Servants of Christ Chair in Ascetical Theology aan het anglicaanse Nashotah House Theological Seminary.

Het zien van God is volgens Boersma het doel van het leven. Hij erkent dat dit iets eschatologisch is, maar stelt dat het eschaton niet slechts iets is dat aan het einde der tijden plaatsvindt, maar in Christus ook reeds gearriveerd is in deze wereld. Zo komt hij via een ‘sacramentele ontologie’, waarover hij eerder een boek schreef (*Heavenly Participation*), tot het zien van God in dit leven op sacramentele wijze, als pedagogische weg naar het zien van God na dit leven. Naar mijn idee maakt Boersma het zich in de inleiding wat te moeilijk. Hij had zijn doel ermee met minder moeite en minder omwegen kunnen bereiken.

Deze kritiek op het boek weegt echter niet op tegen de kritiek die het boek zelf impliciet geeft op het huidige westerse protestantisme, waarin maar weinig aandacht is voor de *visio Dei* of de directe ontmoeting met God in dit leven als pedagogische weg

naar het zien van God na dit leven. Daarom is *Seeing God* een waardevol boek dat aandacht vraagt voor een element dat weleens te veel genegeerd wordt. Of ik moet het verkeerd zien dat het feit dat we God nodig hebben in leven én sterven in onze tijd vaak doorslaat naar de kant van het leven. Iets wat wellicht te maken heeft met het gegeven dat wij met onze luxepositie en hoge leeftijdsverwachting veel minder met de dood en het hiernamaals bezig zijn dan christenen van vroeger, en daarom ook minder met de voorbereiding op de dood en op wat erna komt.

Boersma geeft een overzicht van de historische vormen van het zien van God in dit leven. Daarbij begint hij opmerkelijk genoeg bij Plato en Plotinus, omdat deze filosofen van invloed waren op de christelijke verwoording van het bijbelse spreken over het zien van God. Daarna worden twee kerkvaders, zeven middeleeuwers (onder wie naast zes theologen ook literator Dante), Calvijn, dichter John Donne, enkele puriteinen, Abraham Kuyper en Jonathan Edwards besproken. Bij Calvijn viel me op dat, hoewel deze de *visio Dei* nergens afzonderlijk behandelt, hij er toch veel meer over heeft gezegd dan je zou vermoeden. Bij Kuyper be kroop me het idee dat de auteur zich zozeer focust op diens ‘most mystical moments’ zoals Boersma dat zelf noemt, dat Kuyper bijna bevindelijk gereformeerd wordt.

Genoemde lijst tekent de breedte van de christelijke traditie waarop Boersma zich oriënteert. Bij elke persoon geeft hij aan hoe deze de *visio Dei* in dit leven ervaren en beschreven heeft. Daarmee is *Seeing God* in zekere zin een bevindelijk boek te noemen, al is het niet te vergelijken met wat in Nederland doorgaans ‘bevindelijke lectuur’ genoemd wordt. De godsontmoetingen in dit leven zijn volgens Boersma sacramenteel, ze zijn nog niet de werkelijkheid van de *visio Dei* die na dit leven ervaren zal worden.

In het afsluitende hoofdstuk ‘Pedagogy

and Vision' laat Boersma lijnen samenkomen. Mooi is het daarin te lezen hoe zijn studie hem soms brengt tot het opnieuw verwoorden van oude waarheden uit de christelijke spiritualiteit.

Boersma brengt met dit boek veel meer dan een historisch overzicht van een theologisch thema: hij bedrijft theologie aan de hand van de historische vormen ervan. *Seeing God* brengt de lezer tot nadenken over God en onszelf. En is dat niet precies wat een goed theologisch boek moet doen?

Kampen

P.L. Rouwendal

Douglas J. Moo en Jonathan A. Moo,
Creation Care: A Biblical Theology of the Natural World (Biblical Theology for Life)
(Grand Rapids: Zondervan, 2018) 256 p.,
\$ 18,00 (ISBN 9780310293743).

Douglas J. Moo is als hoogleraar Nieuwe Testament verbonden aan Wheaton College. Zijn zoon Jonathan A. Moo doceert Nieuwe Testament en studie van de leefomgeving aan de Whitworth University in Spokane. In *Creation Care* onderzoeken zij wat de Bijbel zegt over de relatie van de mens tot de schepping en de verplichtingen die dat met zich meebrengt. Het boek is verdeeld in drie hoofddelen: 1 Het stellen van de vragen; 2 Het komen tot de antwoorden; 3 Reflectie op de relevantie.

In het eerste deel laten de schrijvers zien dat de schepping een belangrijke plaats heeft in Gods plan en distantiëren zij zich van de zienswijze dat de wereld puur bestaat om in de behoeften van de mens te voorzien. Zij leggen ook verantwoording af van de bijbels-theologische methode die zij hanteren.

Het tweede deel bestaat uit de hoofdstukken 3-9. In de hoofdstukken 3-5 wordt ontvouwd dat God als de Schepper de mens de aarde heeft toevertrouwd om ervoor te

zorgen. Het doel van de mens is om zijn Schepper glorie te brengen. De hoofdstukken 6 en 7 behandelen de vloek van de schepping en bevestigen de blijvende goedheid ervan. Een goedheid die bevestigd is met de menswording van Jezus Christus.

De auteurs wijzen er mijns inziens terecht op dat de Bijbel geen aanwijzingen geeft dat de vloek op de schepping ten gevolge van de zondeval de hele structuur van de schepping heeft veranderd. Wel ontstaat er een discrepantie tussen de mens en de schepping die door de mens moet worden beheerd. De aarde brengt voor hem doornen en distels voort. Het onderworpen zijn van de aarde aan de ijdelheid is een gevolg van het feit dat de aarde door een gevallen mens moet worden beheerd. De auteurs spreken in plaats van 'ijdelheid' over 'zinloosheid', maar ik meen dat dit woord een connotatie heeft die niet terug te vinden is in de Hebreeuwse en Griekse grondwoorden.

In de hoofdstukken 8 en 9 wordt de scheppingsgeschiedenis geplaatst in de context van het gehele bijbelse getuigenis van de verlossing. Een verlossing die ook de kosmos omvat. De auteurs wijzen erop dat in het Nieuwe Testament de landbelofte universele trekken krijgt en de gehele aarde omvat.

In het slotdeel geven de auteurs aan wat de implicaties zijn van de scheppingstheologie die zij hebben ontvouwd. De schepping is niet alleen de plek waar de verlossing plaatsvindt maar heeft ook een eigen betekenis. Zorg voor elkaar betekent ook zorg voor de omgeving waarin we met elkaar leven. In hoofdstuk 13 worden gegevens gepresenteerd over vijf grote crises in de schepping: verlies van biodiversiteit, toename van de wereldbevolking, ontbossing, oceaانvervuiling, bodemdegradatie en klimaatverandering. Het boek eindigt met een oproep om te prediken over de schepping, tijd door te brengen in de schepping en matiging uit te oefenen in het gebruik van middelen. Een

oproep die ik alleen maar kan ondersteunen.

De blijvende goedheid van de schepping wordt aangetoond door zorgvuldige exegese van meerdere passages. Gods doel met de schepping vereist de zorg van de mensheid ervoor. Een belangrijk argument van de auteurs is dat de schepping zal worden getransformeerd en niet vervangen. Ik meen dat zij hier meer continuïteit tussen de oude en de nieuwe schepping zien dan uit de schriftgegevens valt af te leiden. De studie had aan kracht gewonnen als breder aandacht was geschonken aan het bijbelse getuigenis over de wederkomst. Dat neemt niet weg dat ik de toepassingen bijval die worden gemaakt. Die zou ik niet graag afhankelijk maken van de mate waarin wij continuïteit dan wel discontinuïteit zien tussen de oude en de nieuwe schepping.

Begrijpelijk is dat zij die seculier zijn óf zonder maat de schepping gebruiken óf dat de schepping en de zorg daarvoor de plaats innemen die God zelf behoort toe te komen. Van dat laatste zien we in onze tijd meerdere voorbeelden. In de Verenigde Staten zien vele christenen zorgen over het klimaat als een uiting van een linkse agenda. Het is duidelijk dat de auteurs niet op deze lijn zitten. Ik zou willen zeggen dat wetenschappelijk onderbouwde argumenten ten aanzien van zorg over het klimaat en het nemen van maatregelen daarop gebaseerd, niet strijdig zijn met het geloof dat God alle dingen leidt naar de raad van zijn wil. Ook hier geldt dat Gods soevereiniteit onze verantwoordelijkheid niet uitsluit.

Nunspeet

P. de Vries

Peter J. Verhagen, *Psychiatry and Religion: Controversies and Consensus: A Matter of Attitude* [International Series in Mental Health and Religion, 4] (Düren: Shaker Verlag, 2019) 258 p., € 49,80 (ISBN 9783844065503).

Zoals in veel academische disciplines gebruikelijk is, is het proefschrift van Verhagen opgebouwd uit artikelen die al eerder in wetenschappelijke tijdschriften gepubliceerd werden, omlijst door een inleiding en een terugblik met toespitsing van het debat. Maar in afwijking van de meeste proefschriften heeft hij deze artikelen niet geschreven onder supervisie van een promotor. Hij heeft als psychiater en theoloog zichzelf ontwikkeld tot autoriteit op het terrein van zijn onderwerp. Als medeoprichter, secretaris en later president van de *Section on Religion, Spirituality and Psychiatry* van de *World Psychiatric Association* (WPA) zette hij zich er jarenlang voor in dat onder academici en vakgenoten religie en spiritualiteit meer serieus zouden worden genomen. Het doel was dat deze zouden worden erkend als onderdeel van psychisch welzijn en daarom ook als belangrijk voorwerp van onderzoek en als gespreksthema tijdens de behandeling. Het boek beschrijft de discussies die geleid hebben tot de aanvaarding door de *Executive Committee* van de WPA in 2015 van een 'Position Statement on Spirituality and Religion in Psychiatry'.

De studie bevat na een inleiding drie delen: de controversen, de consensus en de conclusie. Inmiddels is er veel onderzoek gedaan naar de invloed van religie/spiritualiteit op het optreden van stoornissen. Er zijn positieve en negatieve correlaties gevonden tussen geloof (met welke inhoud dan ook) en psychisch welzijn. Daarbij zijn de positieve correlaties duidelijk in de meerderheid. In de loop van de tijd is de kwaliteit van het onderzoek sterk verbeterd, doordat binnen

religie diverse dimensies zijn onderscheiden, zoals rituelen en gedrag, innerlijke overtuiging, motivatie. De ene dimensie correleert anders met psychisch welzijn dan de andere. Er is echter ook psychopathologie die met religiositeit samenhangt. Dat voedt onder seculiere psychiaters de argwaan. Vanouds is de verdenking in die kring tegen geloof als factor in het psychische functioneren groot. Dat wordt gelukkig minder, maar het is nog steeds moeilijk om de duidelijke tendens in de onderzoeksresultaten onder de aandacht van de beroepsgroep te brengen, laat staan dat ze ook worden geaccepteerd en toegepast. Toch is het een onweerlegbaar feit dat religie/spiritualiteit voor het overgrote deel van de mensheid bepalend is voor de manier waarop men in het leven staat.

In het tweede deel wordt het traject richting de aanvaarding van een verklaring door de WPA beschreven. Het loopt uit op de erkenning van het onderlinge verband tussen geloof en psychisch functioneren. Volgens de verklaring verdient religie/spiritualiteit aandacht in de psychiatrische anamnese, in de opleiding en nascholing van psychiaters, en in vervolgonderzoek. Er wordt respect gevraagd voor de eigen overtuiging van de betrokkene en gepleit voor samenwerking met geestelijk verzorgers. Tegelijk moet er oog blijven voor de twee mogelijke kanten van religie: ze kan helpend zijn maar ook schadelijk.

Het prachtige resultaat waartoe Verhagens inspanningen hebben geleid neemt niet weg dat er ook vragen zijn te stellen. Ik beperk me tot twee theologische vragen. De eerste heeft te maken met een boeiende analyse van maatschappij en godsdienst die hij overneemt. In agrarische samenlevingen overheersen groepsdenken en overlevingsdrang, in industriële samenlevingen rationaliteit en secularisatie, en in een postindustriële samenleving een individuele existentiële oriëntatie. Die laatste sluit

het beste aan op waar de psychiatrie mee bezig is. Maar hoe moet dan worden gehandeld in situaties waarin patiënten nog wel met een traditionele religieuze groep, zoals een kerkelijke gemeente verbonden zijn? De psychiater zou zomaar een andere visie kunnen hebben op de gezonde verhouding tussen individu en gemeenschap dan de patiënt en zijn/haar kerk. De tweede vraag heeft ook met de waardering van religie te maken, met name de christelijke. In navolging van wetenschapsfilosoof Willem Drees pleit Verhagen voor de erkenning binnen de psychiatrie dat het in het leven (en dus in religie, spiritualiteit en/of levensbeschouwing) niet alleen om kosmologie gaat (hoe ziet de werkelijkheid eruit?) maar ook om axiologie (hoe zou de werkelijkheid eruit moeten zien?). Maar is in het christelijk geloof niet nog een derde factor essentieel? Ik bedoel de geschiedenis van God en mens, van zonde, oordeel en genade. Als dan wel gesproken wordt over de schadelijke, schuldinducerende werking die godsdienst kan hebben (146), vermoed ik dat de aansluiting van psychiatrie op geloof meer voeten in de aarde heeft dan Verhagen doet voorkomen.

Deze studie presenteert ons baanbrekend werk, maar behalve dat empirisch vervolgonderzoek belangrijk blijft, moet ook het theologische (en filosofische) gesprek worden voortgezet.

Gouda

B. Loonstra

Praktische theologie

Tomás Halík, *Niet zonder hoop: Religieuze crisis als kans* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019) 150 p., € 19,99 (ISBN 9789043532525).

Het landschap van zijn denken is veranderd, zegt Halík in de inleiding op dit boek. 'Ik voer hier een denkbeeldige dialoog met de

werken van mijn al sinds lang favoriete auteurs, zoals Meister Eckhart, Pascal, Nietzsche, Kierkegaard, Buber, Marcel en Bonhoeffer en vooral met de provocerende denkers van onze tijd, die op een ongebruikelijke manier invloed op christelijke thema's uitoefenen, zoals Slavoy Zizek of Peter Sloterdijk'. Wie echter eerdere publicaties van de Praagse priester en hoogleraar Filosofie en Sociologie las, treft toch dezelfde thematiek en *scopus*. Wel zegt hij dichter te zijn gekomen bij de jongere generatie van evangelicalen, die zich 'nadrukkelijk distantiëert van het fundamentalisme en het verdedigen van pseudo-charismatische uitwassen'.

Halík richt zich met zijn boeken op zoekers, in de (geloofs)crisis van onze tijd. Dit boek gaat over hoop, een thema dat een rode draad vormt in een aantal essays van zijn hand. De Duitse uitgave dateert al van 2009, aan het begin van de economische crisis. Derhalve is deze Nederlandse editie wat betreft de sociale context al enigszins gedateerd.

Halík geeft zelf een leeswijzer aan. Drie hoofdstukken voor persoonlijke meditatie, waarin hij reflecteert op bijbelteksten en drie hoofdstukken, waarin hij de relatie behandelt 'tussen hoop en armoede, belofte en vergeving'. Dan een hoofdstuk voor wie geïnteresseerd is in zijn 'poging om de huidige toestand van het christendom en de maatschappij – het religieuze en morele landschap – te diagnosticeren'. Om af te sluiten met een 'waarschuwing' voor zijn 'uitdagende' laatste hoofdstuk.

In het eerste hoofdstuk geeft hij aan wat hij onder hoop wel en niet verstaat. Geen *optimisme* of *idee van vooruitgang*. Maar hij is ook geen pessimist: 'Ik ben iemand die strijdt voor de hoop.' 'De optimist is een 'valsemunter', maar de pessimist pleegt hoogverraad ten aanzien van het leven, hij is een deserteur nog voor de strijd uitbreekt.' Voor de *blik achterom* wordt men met verstarring gestraft, net

als de vrouw van Lot. Voortdurend koppelt Halík de hoop aan het geloof, maar wil het geloof 'levend geloof blijven, dan heeft het de twijfel nodig als metgezel, terwijl de twijfel het geloof nodig heeft 'om niet in het moeras van een verbitterde absolute scepsis terecht te komen'. Hier heb ik toch telkens wel mijn vragen. De gelovige mag aan twijfels onderhevig zijn, maar bijbels gezien heeft geloof toch zekerheid in zich?!

Maar nu dan het 'uitdagende' hoofdstuk. Daarin brengt hij ter sprake het 'geniale ontologische godsbewijs' van Anselmus en gaat hij grondig in op (tegen) het klassieke of hedendaagse atheïsme, dat soms tot vervangende religie is geworden. Hier ligt naar mijn oordeel de kracht ook van dit boek. Terwijl hij met betrekking tot 'terugkeer van religie' betuigt, dat 'veel van wat gewoonlijk onder deze vage term valt, voor hen die het geloof in de bijbelse God serieus nemen geen reden vormt voor triomfantelijke vreugde'.

En dan komt Halík zelf uit bij het 'binnenste', waarin wij God zouden kunnen ontmoeten en roept hij uit de Hebreeuwse Bijbel in herinnering 'de geheimzinnigste verzen van het boek Job', te weten Job 19:25-27: 'Want ik weet zeker, ik ben er zeker van: mijn vrijkoper leeft, ten slotte zal hij deze wereld binnentreden. En al ben ik nog zo geschonden, ik zal God zien vanuit dit lichaam. Aan mijn zijde zal ik hem zien, met eigen ogen, ik en geen ander; ik sterf haast van verlangen.' Hij wil hier, vanwege gesprekken met Joodse vrienden, voor het woord *goël* niet 'overhaast' het christelijke begrip verlosser lezen. Maar uiteindelijk moet hij toegeven, dat Jobs hoopvolle woorden over de verlosser die ten slotte de wereld zal binnentreden het hem mogelijk maakt om ze dieper te verstaan: 'Ik geloof dat Jezus, mijn goël leeft.' Halík *weet niet* wat het betekent dat 'Hij bij de Vader leeft' maar hij heeft de *hoop* dat dit analoog is 'aan hoe Hij nu met ons in dit leven en op deze aarde leeft'.

Hij leeft daar waar twee of drie in zijn naam bijeen zijn, in de verkondiging, waar de Schriften opengaan, bij de sacramenten. Halik heeft het zelf 'vaak werkelijk diep kunnen ervaren.'

Zo uitdagend was dit hoofdstuk nu ook weer niet, althans niet voor orthodoxe ogen. Maar uitdagend is het wellicht wel voor de zoekers vandaag in een geseculariseerde context. Al met al een boek dat inspireert om met zoekers van onze tijd mee op weg te gaan.

Huizen

J. van der Graaf

Kerkrecht

J.J.H. Post, *Gerechtigheid en recht. Bijbelse kernbegrippen juridisch belicht* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019) 383 p., € 35,00 (ISBN 9789043532242).

De auteur van dit opmerkelijke boek is advocaat en specialist op het gebied van protestants kerkrecht. Zijn voorliefde om recht en theologie dicht bij elkaar te houden bracht hem tot het schrijven van deze studie, waarin hij vanuit zijn eigen expertise licht werpt op de juridische context van veel bijbelgedeelten en tegelijk dieper afsteekt met een bezinning op de relatie tussen recht en gerechtigheid, en de relevantie van wat de Bijbel hierover zegt voor de situatie van vandaag. Onmiskenbaar is de dimensie van recht en gerechtigheid in de Bijbel van grote betekenis. In een klassieke studie over recht in het Oude Testament, *Die Hebräische Rechtsgemeinde* (1931), schreef L. Köhler de veelgeciteerde zin: 'Das Recht ist dem Hebräer sozusagen ins Blut gegangen'. Een verlangen naar rechtvaardige verhoudingen en rechtsherstel doortrekt vele tekstpassages, tot diep in het bijbelse godsbeeld toe.

De verdienste van de goed geschreven – en rijk verluchte – studie van Post is dat de

lezer veel informatie ontvangt over rechtsverhoudingen in en achter bijbelteksten, hetgeen geregeld heel verhelderend is. Niet alleen betreft hij hierbij rechtsbronnen uit het oude Nabije Oosten en klassieke literatuur, maar ook – mede met behulp van input van dr. Bart Wallet – joods-rabbinse teksten. Stap voor stap gaat hij de hele Bijbel door, vanaf de patriarchentijd tot en met de brieven van Paulus. Tegelijk worden steeds lijnen doorgetrokken naar de huidige wetgeving, met casussen uit de moderne rechtspraak. Dit maakt het lezen van dit boek tot een boeiende onderneming, waarvoor we de auteur dankbaar zijn. Dat een jurist op deze wijze met ons de Bijbel wil lezen, is zeer te waarderen. Dit boek te schrijven was voor hem een soort ontdekkingsreis, in het besef 'Vrijwel altijd valt er nog veel meer te zeggen' (14).

Bij dit laatste aanhakend, doe ik enkele suggesties. Het boek laat een paar lastige vragen liggen, zoals het probleem van de collectieve straffen. Was er in oud-Israël verschil tussen 'wereldlijk recht' met individuele straffen en 'religieus recht' met de mogelijkheid van collectieve straffen? Vergelijk bijvoorbeeld Deuteronomium 5:9-10 en Deuteronomium 24:16. En ging het bij de strijd tegen de Kanaänitische volken en Amalek echt om 'genocide' (88)? Een ander punt is het onderscheid tussen wraak en vergelding. De auteur lijkt wraak gelijk te stellen met eigenrichting (31), en noemt het wraakrecht typerend voor een primitieve samenleving (32). De bijbelse wraak heeft echter bij uitstek een juridische connotatie. Een betere begripsdefinitie zou de auteur hebben kunnen behoeden voor bijbels-theologische kortsluitingen zoals die we bijvoorbeeld op 272 vinden: 'Jezus leert (...) vergevingsgezindheid (...) Het is een reactie op de wraak en vergelding die in het Oude Testament het uitgangspunt vormde'. Ook roept de vergelijking tussen de Griekse cultuur die om schaamte en eer zou draaien en de Joodse

cultuur van schuld en vergeving (85) vragen op, of de formulering dat theologie en recht ‘twee tegengestelde werelden’ zijn (15). Dat we de structuur van oudoosterse vazalverdragen in de decaloog zien terugkomen (100), wordt door weinig oudtestamentici nog onderschreven. De datering van zowel de tweede helft van het boek Jesaja als van het boek Ezechiël in de vijfde eeuw (245 respectievelijk 248) is niet erg waarschijnlijk. En als Mordechai zelf werkelijk tot de groep Judese ballingen van 597 zou hebben behoord (217), was hij ten tijde van Ahasveros zo’n 120 jaar, en de schone Esther ver over de 80 jaar.

Dat een jurist veel theologische literatuur weet te vinden en te gebruiken is respectabel; op dit punt valt echter nog enige winst te boeken. Helaas ontbreekt een bibliografie, maar in de voetnoten is te merken dat soms uit verouderde literatuur wordt geciteerd, terwijl een modern standaardwerk als dat van Raymond Westbrook, *A History of Ancient Near Eastern Law* (twee delen) ontbreekt. Ook lezen we niets over de zeer belangrijke discussie over de rol van het juridische denken in de Bijbel zoals die in de tweede helft van de vorige eeuw uitgelokt werd door Klaus Kochs these over de Tat-Folge Zusammenhang (of: ‘Schicksal-wirkende Tatsphäre’). Niek Schuman schreef hierover zijn volumineuze dissertatie *Gelijk om gelijk. Verslag en balans van een discussie over goddelijke vergelding in het Oude Testament*. Ten slotte: een tekstregister had eigenlijk niet mogen ontbreken.

H.G.L. Peels

Wijsbegeerte

Kit Barker, *Imprecation as Divine Discourse. Speech Act Theory, Dual Authorship, and Theological Interpretation* [Journal for Theological Interpretation Supplement 6] (Winona Lake: Eisenbrauns, 2016) xii+246 p., \$ 36.95 (ISBN 9781575064444).

Dit boek is een dissertatie, van de hand van de docent Oude Testament aan het Sydney Missionary & Bible College in Australië. Met zijn studie wil hij bijdragen aan een valide theologische interpretatie van het Oude Testament. Hoe kunnen we in de bijbeltekst, ook als die spreekt over geweld, Gods stem blijven vernemen? In het spoor van auteurs als Nick Wolterstorff en Kevin Vanhoozer opteert Barker voor de zogenaamde theologische interpretatie, die de laatste twee decennia veel support krijgt. Naar zijn mening kan deze benadering versterkt en gepreciseerd worden door toepassing van de *speech-act*theorie, zowel op het niveau van de exegese als van de theologische hermeneutiek. Deze theorie onderscheidt tussen de directe taalhandelingen (locutie), indirecte taalhandelingen (illocutie) en het beoogde effect van de taalhandelingen (perlocutie). De locus van de ‘betekenis’ van een tekst is primair te zoeken in de illocutinaire acte.

De auteur betreft hierbij vervolgens de categorie van *sensus plenior*. In een tekst ligt een complex aan tekstuele communicatie, via illocuties die op verschillende niveaus een rol spelen, vanaf de kleinere tekstsegmenten tot en met de inbedding in de grotere tekstcollectie, en zelfs van de canon als geheel. Soms vallen Gods illocuties samen met de illocuties van de menselijke auteur, soms reiken die ook verder en is er sprake van divergentie. Als Gods spreken illocuties behelst die verder gaan dan die van de menselijke auteur, is sprake van *sensus plenior*.

Dit wordt manifest vooral op canoniek niveau. 'The canonical and central illocutions have, by definition, changed the reality in which all the locutions of the Scripture now exist' (213-4).

In het tweede deel van zijn boek past de auteur zijn theologische hermeneutiek toe op het Psalter, bij uitstek geschikt voor een dergelijk onderzoek omdat hier theologisch gezien meer dan elders sprake is van een 'dual authorship'. Hoe kan het woord van Israël tot God verstaan worden als woord van God tot zijn volk? Primaire illocuties als de oproep tot navolging, de erkenning van Gods koningschap, de waarschuwing tegen opstand, de gave van de hoop en andere mogen we lezen als Gods illocuties: 'The illocutionary stance of the Psalter should be counted as the illocutionary stance of God' (214).

Ten slotte bespreekt Barker in extenso twee van de bekendste vloekpsalmen: 137 en 69. De wraakbeden zijn consistent met de illocutionaire tendenzen van het Psalter, en ook met die van het Nieuwe Testament. De oproep tot vergeving en de uiting van een wraakbede liggen op verschillend niveau en sluiten elkaar niet uit. Psalm 137 kan blijvend gelezen worden als Woord Gods, waar God de loyaliteit van de psalmist erkent, zijn woede en zijn verlangen naar de rechtvaardiging van Gods naam en Gods volk. Menselijke wraakneming wordt uitgesloten, het gaat om 'haat' in de zin van afstand nemen van hen die kwaad bedrijven, en de zijde kiezen van God en allen die lijden door de hand van de goddelozen. Op deze manier gelezen, kan een vloekpsalm ook vandaag, in heel andere omstandigheden, instrument zijn van geloof en hoop.

Naar mijn mening heeft de auteur een waardevolle bijdrage geschreven in de bezinning op wat 'theologische interpretatie' mag heten. Het is geen eenvoudige lectuur, de lezer moet enigszins taalfilosofisch geschoold zijn om de lijn van redentie goed te kunnen

volgen. De poging om op deze wijze zelfs ook wraakpsalmen blijvend te verstaan als Woord Gods, acht ik winst. Voor een bredere beoordeling van dit – voor menigeen – 'struikelblok' in de Bijbel is het echter nodig om ook historische factoren meer in rekening te brengen, zoals de functie van de oudoosterse vloektraditie en het openbaringshistorische gegeven van een slechts zeer beperkt zicht in het Oude Testament op een hiernamaals en een definitief eindgericht. Over de toepasbaarheid van oudtestamentische wraakbeden in de situatie van de kerk heden, in de nieuwtestamentische tijd, valt nog wel meer te zeggen.

H.G.L. Peels

Antonie Vos, *John Duns Scotus: A Life* (Kampen: Summum, 2018) 243 p., € 50,00 (ISBN 9789492433282).

Het leven schetsen van de grote middeleeuwse filosoof Johannes Duns Scotus (1266-1308) is niet eenvoudig. Om te beginnen is bij middeleeuwers de eigen individualiteit meestal niet prominent in het vizier, en in het geval van Duns Scotus komt er nog als complicatie bij een zekere mystificatie van dit leven van later datum. Nu is het Antonie Vos, kenner van het werk van Duns Scotus, gelukkig wel toevertrouwd om helderheid te verschaffen. In zijn boek wordt dan ook scherpzinnig (en spannend!) afgerekend met alle mogelijke misverstanden. Dat begint al bij de naam: pas sinds de jaren zeventig is definitief duidelijk geworden dat 'Scotus' een Schotse (niet een mogelijk Ierse) afkomst aangeeft, en tevens dat hij stamt uit het plaatsje Duns in het zuiden van Schotland. Om greep te krijgen op biografische feiten maakt Vos behendig gebruik van tal van institutionele data.

Scotus' mentale, spirituele achtergrond

is die van de franciscaner orde, die samen met die andere bedelorde, de dominicanen, vanaf het ontstaan in de vroege dertiende eeuw de intellectuele stoottroepen van kerk en wetenschap uitmaken. Als dertienjarige belandt hij in een Schots fraterhuis – het begin van een langdurige studie van vooral logica en theologie. Omstreeks 1280 verhuist hij naar het *studium* van de franciscanen in Oxford, in nabijheid van de net als de bedelorden nog jonge universiteit. Op dat moment bezitten pas slechts drie universiteiten een theologische faculteit: Oxford, Cambridge en – veruit de grootste – Parijs. Vos maakt aannemelijk dat Scotus eind 1301 – een ander twistpunt in de literatuur – in Parijs arriveert. Hij wekt daar al spoedig de bewondering op van de leiding van de franciscanen: minister-generaal Gonsalvo beveelt hem in 1304 aan vanwege zijn ‘zeer subtiële geest’ (*ingenio subtilissimo*).

Met dit epitheton, *doctor subtilis*, leeft Duns Scotus sindsdien in de geschiedenis van het denken voort. Maar wat aanvankelijk complimenteus is bedoeld, kan zich later ook tegen hem keren: zo verwordt Duns Scotus in Erasmus’ *Lof der Zotheid* tot symbool van de ontarding van het scholastieke denken.

Deze biografie wordt afgesloten met een kort overzicht van Scotus’ denken. Want waarop is het ontzag gebaseerd dat hij tot op de dag van vandaag in filosofische én theologische kring geniet? Dat ontzag is immens: hoogstens kan men, dat wil zeggen onder theologen, twisten of Duns Scotus (zoals te lezen in *TR* 2019, 385) deel uitmaakt van het ‘A-Team’ inzake het denken over God, of dat, na Anselmus, dit denken wordt voortgezet door Thomas van Aquino. Vos vermeldt als typisch scotische themata: noodzakelijkheid en contingentie, schepping en drie-eenheid, individuen (inbegrepen wil en vrijheid), ethiek. Misschien dat je deze thema’s nog verder mag toespitsen op het contingent karakter van onze werkelijkheid. Deze

contingentie – door Vos ‘gemunt’ als synchrone contingentie – houdt in dat onze feitelijke werkelijkheid anders had kunnen zijn dan zij in feite is. Gods activiteit is de focus. God handelt contingent. Zijn wereld is geschapen werkelijkheid. Daarmee gaat Scotus niet alleen in tegen het antieke ‘noodzakelijkheidsdenken’, dat onder meer via Aristoteles de Middeleeuwen had bereikt, maar concreet ook tegen de opvatting van Thomas van Aquino dat kennis verstandelijk, rationeel van karakter is en betrekking heeft op ‘essenties’. Voor Scotus gaat kennis juist over het individuele (dat bovendien contingent is)!

Het (intellectuele) *Nachleben* van Duns Scotus valt buiten het bestek van deze biografie, maar is wel van grote betekenis. Golden Scotus en Thomas eeuwenlang als de twee toonaangevende middeleeuwse denkers, in de late negentiende eeuw zette ‘Rome’, en daarmee ook de katholieke wijsbegeerte, alle kaarten op het denken van Thomas, in de vorm van het neothomisme. Tot diep in de vorige eeuw bepaalde het neothomisme – in het heilige vertrouwen dat er geen tegenstelling bestaat tussen natuur en genade, geloof en rede – het theologische en filosofische discours. Toch ontbreekt het ook Scotus niet aan sympathisanten. Hannah Arendt ruimt een hoofdrol voor hem in in haar gezaghebbende studie *The Life of the Mind* over de vrije menselijke wil. Het vermoeden lijkt tevens gewettigd dat Scotus’ accent op Gods scheppende vrijheid meer raakvlakken vertoont met de gereformeerde theologie dan het neothomisme. En de grote Engelse dichter/jezuïetenpater Gerard Manley Hopkins werd in de late negentiende eeuw gegrepen door Scotus’ *haecceitas*: de unieke, afzonderende *ditheid* van elk geschapen object: ‘The world is charged with the grandeur of God’.

Cultuur

Martien E. Brinkman, *Grote woorden. Met dank aan denkers en dichters* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019) 222 p., € 19,99 (ISBN 9789043532600).

De auteur, emeritus hoogleraar oecumenische en interculturele theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, publiceerde eerder onder andere *Het drama van de menselijke vrijheid* en *De niet-westerse Jezus*. Recent begaf hij zich op de grens van religie en cultuur in *Dichtbij het onuitsprekelijke. Veertien dichters over het onzegbare* en *Hun God de mijne? over de God van Gerrit Achterberg, Hendrik Marsman, Martinus Nijhoff en Ida Gerhardt*.

Nu probeert Brinkman in *Grote woorden* een aantal theologische begrippen, zoals godsbeeld, schepping, erfzonde, schuld, kwaad, opstanding, dood en gebed, in elf hoofdstukken te onderzoeken aan de hand van films, proza en vooral veel poëzie. Centraal staat de vraag hoe deze traditionele begrippen in onze tijd kunnen figureren. Brinkman is gepromoveerd bij H.M. Kuitert en denkt met dankbaarheid aan hem terug. Toch blijkt uit zijn behandeling van de thema's dat hij zijn leermeester, in mijn opinie, is ontstegen. *Grote woorden* is een prachtig boek geworden. Hoewel de hoofd- en ondertitel mij aanvankelijk niets zegden, is de inhoud buitengewoon rijk. Het verrassende gevoel dat ik had toen ik als student voor het eerst Lewis' apologetische werk las, keerde na vele jaren terug.

De auteur zegt te willen peilen wat de reikwijdte en draagkracht van die centrale christelijke noties zijn en het resultaat van die diepteboring mag er zijn. Hij gebruikt daarbij zijn culturele bronnen niet om ze te laten 'buikspreken', ter adstructie van een vooraf ingenomen dogmatisch standpunt, maar omdat ze taal geven aan iets wat uitein-

delijk niet helemaal in woorden is te vangen. Zijn bronnen leiden de thema's voortreffelijk in, waarna de auteur aan de hand van de uitleg van die bron, bijvoorbeeld de verklaring van een gedicht, het thema eerst inhoudelijk verkent. Zo begint hoofdstuk 2, over het godsbeeld, met 'Contact' van Joost Zwagerman. In het gedicht belt de dichter God op. Er staat boven: 'Hallo met God, ik ben er niet'. Hij legt dit gedicht en nog twee andere waarin God wordt gebeld naast teksten als: 'Niemand heeft ooit God gezien' en de zoektocht naar God in de psalmen en bij Augustinus. In elk hoofdstuk gaat hij op zoek naar de Bijbel en hij is er zelf verbaasd over. Hij zegt op pagina 11: 'Ik citeer meer dan ik gewend ben Bijbelteksten' op zijn zoektocht naar 'een theologie 'na Kuitert'', en pas daarna komt hij tot een afronding. Dikwijls geeft hij waar dat passend is, ook persoonlijke geloofservaringen weer. Ten slotte geeft hij bij ieder thema inleidende literatuur en vindplaatsen.

Dit boek is goed onderbouwd, maar geen wetenschappelijk werk en dat heeft de auteur ook niet beoogd. Wel is hij erin geslaagd de traditie in een nieuw jasje te steken, niet door haar de nek om te draaien, maar door de onzegbare rijkdom ervan in eigentijdse woorden te duiden.

R.P. de Graaf

W.B. Kranendonk, *Dienen, leiden, samenbinden. Leven en werk van ds. A. Vergunst* (Apeldoorn: De Banier, 2019) 384 p., € 29,95 (ISBN 9789087181970).

Is het mogelijk om een goede biografie te schrijven over een predikant bij wie je als jonge jongen onder het gehoor zat? W.B. Kranendonk durft het in ieder geval aan, getuige zijn biografie over ds. A. Vergunst. Hij heeft geen 'heiligengeschiedenis' willen

schrijven, zoals hij het noemt (7). Kranendonk wil een eerlijk beeld neerzetten van de predikant die een prominente rol speelde in de Gereformeerde Gemeenten. In hoeverre slaagt hij hierin en hoe moet zijn werk gewaardeerd worden?

De titel van het boek verradt het uitgangspunt van Kranendonk: ds. Vergunst was een dienaar, leider en samenbinder. In 22 thematische hoofdstukken vertelt hij diens verhaal. Zo blijkt dat Vergunst al tijdens zijn jonge jaren met serieuze geloofsvragen worstelde. Dit in tegenstelling tot veel van zijn schoolvrienden, van wie de meesten behoorden tot de Gereformeerde Kerken. Hun verbondsvisie was veel optimistischer dan wat Vergunst van huis uit had meegekregen. Zij gingen ervan uit dat het accepteren van Gods beloften genoeg was om zalig te worden. Vergunst ging zijn eigen weg. Hij werd toegelaten tot de Theologische School van zijn kerkverband, de Gereformeerde Gemeenten.

Zeist werd in 1950 de eerste gemeente van ds. Vergunst. Hij was met 24 jaar op dat moment de jongste predikant van Nederland. In deze gemeente van 1200 zielen kwamen de kwaliteiten van Vergunst goed tot hun recht. Kranendonk schrijft: 'Met zijn jovialiteit wist hij velen aan zich te binden. Daarbij proefde men zijn grote bewogenheid aangaande het geestelijke welzijn van de mensen die aan zijn zorgen waren toebetrouwd' (61). Hij diende in de loop der jaren verschillende gemeenten, waaronder twee in de VS. Van 1957 tot en met 1972 stond hij in Rotterdam-Centrum, waar hij uitgroeide tot een gezaghebbende predikant binnen en buiten de Gereformeerde Gemeenten. Zo werd hij hoofdbestuurder van de SGP, docent aan de Theologische School, en was hij meerdere malen preses van de Generale Synode.

Kranendonk stelt dat Vergunst zichzelf allereerst zag als dienaar van Gods Woord.

In zijn preken stond Christus centraal. Daarin voelde hij zich zeer verbonden met Schotse theologen als Boston en Erskine. In zijn preken klonk een ruim aanbod door, iets waarin hij anders dacht dan zijn – overigens gewaardeerde – docent dr. Steenblok. Voor Steenblok werd de genade in de prediking alleen aangeboden aan de uitverkorenen. Vergunst stelde daarentegen dat ze ook werd aangeboden aan diegenen die nooit opgenomen zouden worden in het genadeverbond. Deze spanning was volgens hem onoplosbaar. 'Omdat wij God niet begrijpen kunnen', aldus Vergunst (238). De kerkscheuring in 1953 viel hem zwaar. Voor Vergunst bleef het eenheidsstreven van G.H. Kersten, overleden in 1948, zijn leven lang het parool.

De drieslag dienen, leiden en samenbinden vormt voor Kranendonk, zoals gezegd, de focus van zijn biografie. Verder is het werk grotendeels beschrijvend en weinig analytisch. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de lange citaten die in het boek staan. Dat is een legitieme keuze, want het leven van Vergunst is op zichzelf interessant genoeg, maar laat tegelijkertijd vragen, die vanuit wetenschappelijk oogpunt interessant zijn, liggen. Eén van zulke meer analytische vragen is de vraag hoe het overheersende zuildenken in de reformatorische wereld zich verhoudt tot het leven en werk van Vergunst. Hij had van jongs af aan contacten met andersdenkenden, hij zat in het bestuur van de interkerkelijke vereniging Protestants Nederland en zijn broer E.F. Vergunst ging over naar de Nederlandse Hervormde Kerk. Dit zijn interessante noties die Kranendonk slechts aanstipt. In het geheel van de biografie verdwijnen ze echter naar de achtergrond, terwijl Kranendonk ervoor had kunnen kiezen ze uit te lichten met een meer analytisch eindresultaat als gevolg.

Kranendonk schrikt er niet voor terug om de fouten en gebreken van Vergunst te laten zien. Het resultaat is een serieuze en

lezenswaardige biografie en zeker geen heiligengeschiedenis. De biografie is vooral bedoeld voor een breder publiek, maar tegelijk bruikbaar en interessant voor historici: het werk bulkt van de relevante feiten en Kranendonk plaatst Vergunst in de context van zijn tijd. Soms had Kranendonk wat kritischer kunnen zijn op zijn bronnen. Wanneer hij niet beschikte over historisch archiefmateriaal, gebruikt hij mondelinge overleveringen. Deze worden door hem echter ogenschijnlijk kritiekloos overgenomen. Iets meer kritische distantie was wenselijk geweest. Desondanks is met deze biografie een compleet beeld ontstaan van een predikant die binnen zijn kerkverband een toonaangevende rol innam.

Nijmegen

C. van den Belt